

Tilburg



Tijdschrift voor
geschiedenis,
monumenten
en cultuur

**Historische geografie
Moerenburg als natuurgebied**

Van de prehistorie tot de Romeinen

**De pastorie en het land-
goed Moerenburg
1384-1750**

MOERENBURG ONTDEKT!

Jaargang 24, april 2006 nummer

2

**Archeologisch onderzoek van het huis
Moerenburg**

**Historische ontwikkeling van de
afvalwaterzuivering**

€ 2,50

Tilburg,

tijdschrift voor geschiedenis,
monumenten en cultuur
Verschijnt driemaal per jaar

Jaargang 24, nr. 2
april 2006

Uitgave

Stichting tot Behoud van
Tilburgs Cultuurgood
K.v.K.: S 41096029 • ISSN: 0168-8936

www.historietilburg.nl

Redactie

Henk van Doremalen, Ronald Peeters, Rob van Putten

Redactiesecretariaat

Ronald Peeters
Montfortanenlaan 96
5042 CX Tilburg
rpeeters@historietilburg.nl

Abonnement

€ 13,00
Losse nummers
verkrijgbaar in de
boekhandel (€ 4,50)
Abonneren door
overmaking op de
rekening van de Stichting
tot Behoud van Tilburgs
Cultuurgood te Tilburg

Gironummer 5625554
AMRO-bank rek.nr.
42.81.63.343
onder vermelding van
'abonnement 2006'

Foto's

Indien niet anders vermeld:
Fotocollectie van het
Regionaal Archief Tilburg

Omslagfoto:

Huize Moerenburg ca. 1700
Coll. Noordbrabants Museum 's-Hertogenbosch

Vormgeving

Ronald Peeters

Opmaak en druk

Drukkerij-Uitgeverij
H. Gianotten B.V., Tilburg

Ten geleide

In de periode april-juni 2006 staat het Landschapspark Moerenburg in het buitengebied van Tilburg in het middelpunt van de belangstelling. Moerenburg, dat de status landschapspark heeft gekregen, is het meest westelijke deel van het nationale landschap Het Groene Woud, het Brabantse Groene Hart tussen de steden Den Bosch, Tilburg en Eindhoven.

Onder de titel 'Moerenburg ontdekt!' vinden er tal van activiteiten plaats. Een aantal culturele organisaties, het Waterschap De Dommel en de gemeente Tilburg werkten samen om aandacht te vragen voor dit natuurgebied.

In deze speciale uitgave van 'Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur' geven zes auteurs hun kijk op Moerenburg. Uit archeologisch onderzoek blijkt dat Moerenburg al vanaf de steentijd werd bewoond. Eeuwenoude wegen, paden en rivierloopjes zijn nog zichtbaar in dit gebied dat nog steeds bijzondere natuurwaarden heeft. Rob van Putten, Bart Debunne en Henk Kuiper schrijver er een bijdrage over. Het gebied dankt zijn naam aan het (in de 16e eeuw) omwaterde huis Moerenborch dat in 1358 voor het eerst in de archieven als 'mansus' (hoeve) voorkomt. Door de verkoop in 1384 aan de abdij van Tongerlo kreeg het gebouw de bestemming pastorie. Gedurende bijna drie eeuwen zou dit huis de standplaats blijven van de pastoor van de parochies Tilburg en Enschoot. In de periode 1648-1691 woonden er een predikant en rentmeesters en van 1691 tot aan de sloop in 1750 de families Graham en De Saint Amant, hoge officieren van het Staatse leger. Arjan van Loon belicht de historische achtergrond en Sem Peters het archeologisch onderzoek van het huis in 2005. In 1937 werd er aan de Hoevensekanaaldijk een grote rioolwaterafzuivering aangelegd. Dit industrieel-archeologische complex werkt thans in de 21e eeuw onder de naam Rioolgemaal Moerenburg als overstort voorziening en pompstation van Waterschap De Dommel. Henk van Doremalen schreef deze laatste bijdrage.

De Stichting tot Behoud van Tilburgs Cultuurgood dankt de gemeente Tilburg, het Stedsmuseum Tilburg en het Waterschap De Dommel voor hun financiële bijdragen aan deze uitgave.

De redactie

Inhoud

- 35 **Rob van Putten:**
Beknopte historische geografie van Moerenburg
- 40 **Bart Debunne:**
Moerenburg van de prehistorie tot de Romeinen
- 44 **Arjan van Loon:**
De pastorie en het landgoed Moerenburg 1384-1750
- 52 **Sem Peters:**
Het archeologisch onderzoek van het huis Moerenburg
- 58 **Henk Kuiper:**
Moerenburg als natuurgebied
- 64 **Henk van Doremalen:**
Historische ontwikkeling van de afvalwaterzuivering in de Moerenburg

35

Dit kaartfragment door Hendrik Verhees (1790, kopie 1916) geeft een beeld van de laat-Middeleeuwse structuur van Moerenburg, die heden ten dage nog grotendeels herkenbaar is. (Coll. RAT).

In het voorjaar van 2005 werden tijdens graafwerkzaamheden op het terrein van de eerder dat jaar buiten gebruik gestelde rioolwaterzuivering aan de Hoevensekanaaldijk bij toeval de resten gevonden van de 14e-eeuwse omwaterde hoeve Moerenburg. Onderstaand artikel wil een beeld schetsen van de ontwikkeling van het landschap rond deze hoeve. De nadruk ligt daarbij op de waterlopen die mede het landschap hebben gevormd, en op het in grote lijnen nog steeds aanwezige middeleeuwse wegenpatroon.

Inleiding

Moerenburg is de benaming voor een kleinschalig landelijk gebied, gelegen aan de oostkant van Tilburg. Het wordt in het noorden begrensd door de spoorweg naar Boxtel (1865), in het westen door het Wilhelminakanaal (1923), in het oosten door de Burgemeester Bechtweg (1998) en in het zuiden door

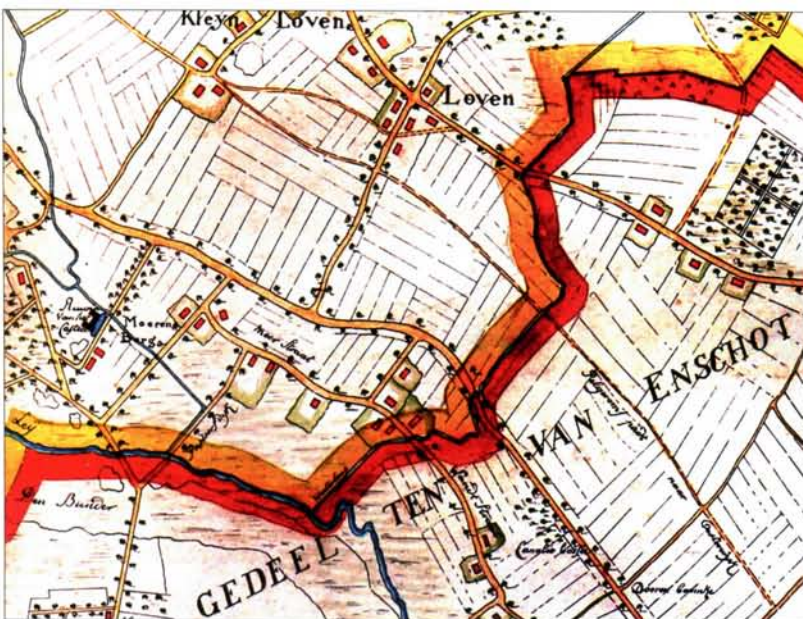
de rijkswegen A65 (1967) en A58 (1971).¹

Het gebied dankt zijn naam aan het omwaterde huis dat in 1358 voor het eerst in de archieven voorkomt als "Mansionem vulgariter dictam Moerenborch" (vrij vertaald: de hoeve die gewoonlijk wordt aangeduid als Moerenborch).² Door de verkoop in 1384 aan de abdij van Tongerlo kreeg het gebouw de bestemming pastorie. Gedurende bijna drie eeuwen zou dit huis de standplaats blijven van de pastoor van de parochies Tilburg en Enschoot. In of kort na 1750 werd het gebouw gesloopt. Lange tijd bestond er onzekerheid over de juiste locatie ervan. Een archeologisch onderzoek, uitgevoerd in juli 2005, wees uit dat het huis Moerenburg aan de westzijde van de huidige Moerenburgseweg heeft gestaan. De naam is afgeleid van 'moer' dat veengrond of moeras betekent, en van 'borch' dat onder meer versterkte woning kan betekenen.

Moerenburg behoorde tot de herdgang Loven. Het was vroeger een deel van de *Loven acker*, een omvangrijk akkercomplex dat reeds in 1433 vermeld wordt, en waartoe ook het gehucht *Enthoven* en de *Armhoefse akkers* behoorden. De zuidgrens ervan reikte tot aan de Kommerstraat.

Uit archeologisch onderzoek is gebleken dat Moerenburg een bewoningsgeschiedenis heeft die teruggaat tot het Neolithicum (nieuwe steentijd, 3000-2000 v.Chr.). Vondsten uit de bronstijd (2000-800 v.Chr.), de ijzertijd (800-12 v.Chr.), de Romeinse tijd (12 v.Chr.-450 n.Chr.) en recent nog uit de 7e eeuw³ tonen aan dat de omstandigheden in Moerenburg door de eeuwen heen aantrekkelijk genoeg waren om zich hier te vestigen. Vaststaat dat hier al sedert de Middeleeuwen agrarische activiteiten plaatsvinden.

In Moerenburg vinden we akkers, weilanden, natte graslanden, bosjes, heggen, waterlopen, moerasbos en visvijvers. De grote variatie aan landschapselementen en de daarmee verbonden rijkdom aan planten- en diersoorten maken Moerenburg tot een gebied met een grote landschappelijke waarde.⁴ Dit komt ook al tot uitdrukking in een bestemmingsplan uit 1983 waarin gesproken wordt van een *Landschappelijk interessant gebied met een gezond agrarisch gebruik*. Dankzij de geïsoleerde ligging kon Moerenburg ontsnappen aan de aandacht van plannenmakers, waar-





De Zwartreit in Moerenburg, 1994. (Foto Rob van Putten).

door het gebied betrekkelijk ongeschonden bleef. Alleen in het zuiden en het uiterste oosten vonden vanaf 1941 diverse verstoringen plaats door de aanleg van de Meierijbaan, knooppunt *De Baars*, de rijkswegen A65 en A58 en de Noordoosttangent.

Geologie, geomorfologie, bodem en grondgebruik

Tilburg ligt binnen de *Roerdalslenk* (vroeger Centrale Slenk genoemd), een ten opzichte van de omgeving gedaald gebied, dat circa 200 miljoen jaar geleden ontstond als gevolg van breuken in de aardkorst. Gedurende honderdduizenden jaren hebben de Rijn en de Maas hier lagen zand en grind afgezet, met een totale dikte van vele tientallen meters. Boven op deze riviersedimenten ligt een pakket *dekzand* met een gemiddelde dikte van 5 tot 10 meter. Het bestaat uit fijnkorrelige wind- en beekafzettingen en veen. Dit pakket noemen we tegenwoordig de *Boxtel Formatie*.⁵

Een belangrijk deel van Moerenburg wordt in beslag genomen door het brede, deels moerassige dal van het riviertje de Leij met zijn zijstroompjes. Door de aanwezigheid van dit beekdal bestaan er op korte afstand hoogteverschillen van twee meter en meer. Globaal neemt de hoogte van het terrein zowel van

noord naar zuid als van west naar oost af. Het hoogste punt bevindt zich ter hoogte van het Longa-terrein (> 13,5 meter +NAP), terwijl in het dal van de Leij de gemiddelde hoogte minder dan 11,5 meter +NAP bedraagt. Tussen de Broekstraat en de Leij ligt de maaiveldhoogte plaatselijk zelfs op 10,5 meter +NAP. Het microreliëf wordt niet alleen bepaald door de oorspronkelijke beekdalen en fossiele resten van rivierduintjes, maar ook door vroegere menselijke activiteiten zoals het plaatselijk ophogen van akkers en het steken van turf.

De hogerliggende delen van het gebied zijn al vele eeuwen in gebruik als landbouwgrond.⁶ Door het opbrengen van heideplaggen en mest kon zich hier een mineraalrijke, humushoudende bovenlaag vormen met een gemiddelde dikte van 50 tot 80 cm. We noemen dit *enkeerdgrond*. Evenals elders in Tilburg is de bodem ook hier op sommige plaatsen sterk leemhoudend. In de beekdalen, die vanouds in gebruik zijn als weide, vinden we beekafzettingen en veen. In het verleden moet hier op tal van plaatsen turf gestoken zijn. Het gedeelte tussen de Kommerstraat en de Meierijbaan bestond vroeger uit heide. Het behoorde tot de gemeenschappelijke gronden, de *gemeijnt*. De bodem bestaat hier uit een door uitloging ontstane loodzrijke mineraalarme bovenlaag met daaronder een donkergekleurde mineraal- en humusrijke inspoelingslaag. Dit bodemtype, *veldpodzol* geheten, is kenmerkend voor een met heide begroeid gebied met een relatief hoge grondwaterstand. In 1700 bevond zich hier een aangelegd bos, de *Cleijne Warande*. Op de kaart van Zijnen (1760) heet het de *Warandekens*.⁷

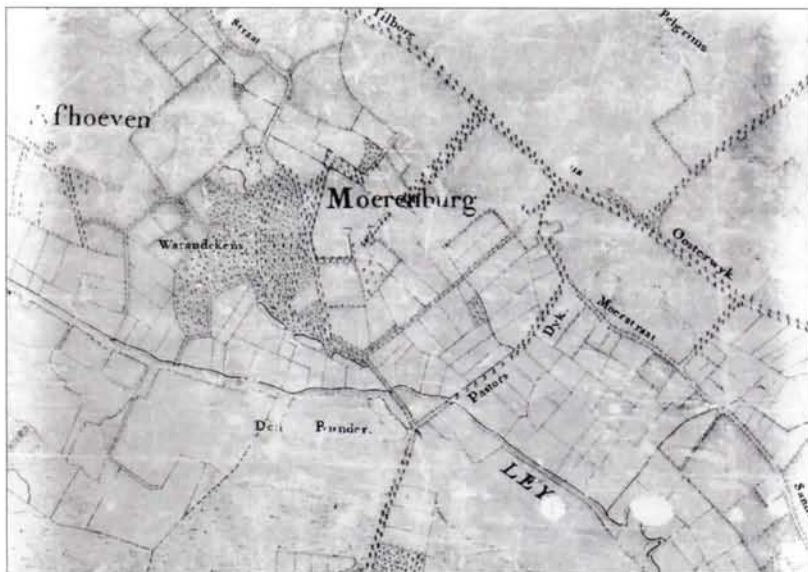
Waterlopen

De *Nieuwe Leij*, meestal gewoon Leij genoemd, ontstaat in de gemeente Goirle door de samenvloeiing van de Poppelsche en de Roversche Leij, die beide hun oorsprong hebben in het gebied tussen Ravels en Weelde. Tussen Goirle en Berkel-Enschot stroomt de beek door een honderden meters breed dal dat vroeger erg moerassig was. Er lagen veel poelen en plassen waarin gevisd en gezwommen werd, en waarop 's winters kon worden geschaatst. Vanaf de Kommerstraat tot de uitmonding van de Zwartreit vormde het riviertje vroeger de grens met de gemeente Berkel-Enschot. Onder de naam *Voorste Stroom* gaat het vervolgens richting Oisterwijk, waar het met de *Achterste Stroom* (Reusel) samenvloeit tot *Esschestroom*. Het brede beekdal van de Leij moet ontstaan zijn tijdens de laatste ijstijd (120.000 – 10.000 jaar geleden), toen 's zomers grote hoeveelheden smeltwater moesten worden afgevoerd.

Enkele honderden meters ten zuiden van de Nieuwe Leij loopt de *Oude Leij*. Dit is een oude bedding van de Leij die zich vroeger in Goirle ter hoogte van de watermolen afsplitste van de Nieuwe Leij. Deze sterk vergraven waterloop vormt (vormde) van oudsher de grens tussen Goirle en Tilburg enerzijds en Hilvarenbeek en Berkel-Enschot anderzijds. Hij komt ook voor onder de naam *Landscheiding*. Een voormalige, verzande Leijbedding tussen de Nieuwe Leij en de Landscheiding is aan het eind van de negentiende

De Leij en de Korvelse waterloop komen samen, 1994. (Foto Rob van Putten).





Fragment van de 'Kaarte der Heerlykheeden van Tilborg en Goirle', vervaardigd door de landmeter Diederik Zijnen in 1760. (Coll. RAT).

eeuw weer uitgegraven ten behoeve van de afvoer van fabriekswater ('Vuile Leij'). Deze waterloop, die ook Oude Leij wordt genoemd, mondt in het moerasbos langs de Hoevensekanaaldijk uit in de Oude Leij/Landscheiding.

De *Korvelse Waterloop* begon vroeger ten zuidoosten van het Korvelplein, bij 'de Poel'. De waterloop liep vandaar in min of meer oostelijke richting. Even ten westen van de Moerenburgseweg nam deze de Waterloop nr. 16 in zich op om ten slotte bij de Koebrugseweg in de Leij uit te monden. De Korvelse waterloop liep door een relatief breed dal, dat in de Bisschop Zwijsenstraat nog steeds goed waarneembaar is. De Piushaven en het zijkanaal liggen gedeeltelijk op de voormalige bedding. Waar de Beeksedijk (de huidige Lanciersstraat-Kruisvaardersstraat) de waterloop kruiste, bevond zich vroeger een voorde, een doorwaadbare plaats, het 'Voortveecken' geheten. Mogelijk heeft de Korvelse waterloop in verbinding gestaan met de gracht om het huis Moerenburg. Al op de kaart van Zijnen uit 1760 is duidelijk te zien dat de waterloop in Moerenburg niet meer de natuurlijke bedding volgde. Zo liep hij bij de Koebrugseweg aangekomen, langs de oostzijde van deze weg tot aan de uitmonding in de Leij. Op de kadasterkaart van 1832 is aan de grillige vorm van de perceelsgrenzen ten westen van de Koebrugseweg nog duidelijk te zien wat de oorspronkelijke loop moet zijn geweest. Nog niet zo lang geleden is de uitmonding in de Leij weer meer in overeenstemming gebracht met de oorspronkelijke situatie.

De *Pomploop* (Waterloop nr. 16) begon bij de pomp op de Heuvel, liep langs het gehucht Enthoven, door de Armhofse akkers en verenigde zich in Moerenburg met de Korvelse waterloop. Een deel van waterloop nr. 16 loopt nog steeds langs de noordzijde van het terrein van de rioolwaterzuivering.⁸

De oorsprong van de *Zwartreit* moeten we zoeken in 'de Schijf,' nabij de huidige Missionarisstraat. Vandaar ging de beek noordwaarts, langs de Veldhoven, boog even ten zuiden van het Julianapark af in noordoostelijke richting en ging ten slotte ter hoogte van de

tegenwoordige Watermanstraat zuidoostwaarts tot aan de uitmonding in de Nieuwe Leij. *Reit* of *rijt* zijn benamingen die we vaker tegenkomen bij waterlopen. 'Zwart' in Zwartreit zou een verbastering kunnen zijn van 'zwet', dat grens betekent. Deze mogelijke verklaring wordt ondersteund door het feit dat het noord-zuid lopende deel eeuwenlang de grens met Berkel vormde. Van deze waterloop resteert alleen nog een gedeelte ten zuiden van Industrierrein Loven. Dat de Zwartreit de dekzandrug tussen Tilburg en Oisterwijk doorsnijdt, zou er volgens Winkelmolen op kunnen duiden dat de waterloop is gegraven.⁹ Het duidelijk meanderende dal ten zuiden van de spoorweg wijst echter op een natuurlijke beek.

Wegen

Uit toponymisch onderzoek komt naar voren dat het huidige wegenpatroon in Moerenburg al in de late Middeleeuwen aanwezig was. Tot de aanleg van de spoorweg naar Boxtel in 1865 werd Moerenburg in het noorden begrensd door het *Pelgrimspad*, een eeuwenoude verbindingsweg die vanaf de Heuvel in de richting van 's-Hertogenbosch liep. Delen van dit pad bestaan nog steeds. Even ten noorden ervan lagen de agrarische kernen *Groot Loven* en *Klein Loven*.

De *Oisterwijksebaan* vormde vroeger de belangrijkste verbinding met Oisterwijk. Al in 1545 komt de straat voor als 'Heerstraat'.¹⁰ Ze begon aan de Heuvel en liep via de huidige St. Josephstraat verder oostwaarts, over het nog steeds bestaande tracé. Dat er in deze straat over het kanaal een draibrug ligt, herinnert nog aan de (nooit gerealiseerde) tramverbinding met Oisterwijk. Later boette het door Moerenburg lopende tracé sterk aan belang in ten gunste van de Broekstraat. Tegenwoordig loopt de weg dood tegen het talud van de Burgemeester Bechtweg. Waar de Oisterwijksebaan waterloop de Zwartreit kruiste, lag vroeger een voorde. Dit was de *Avoirt*, die reeds voorkomt in een akte uit 1421. Voorden lagen vrijwel altijd in een S-bocht ten opzichte van de beek.¹¹ Dit kunnen we nog steeds zien aan de 'knik' in het beloop van de weg.

De *Broekstraat*, voorbij de Zwartreit *Zandstraat* geheten, is een voorbeeld van een *beekdalnederzetting*, een langgerekte nederzetting die gesitueerd is aan de rand van een beekdal.

De akkers liggen op de hogergelegen gronden, de wei- en hooilanden liggen in het beekdal. Op de overgang hiervan bevindt zich de bebouwing. Aan de Broekstraat staan nog twee monumentale boerderijen: de nummers 6 (uit 1747; gemeentelijk monument) en nummer 8 (uit 1711; rijksmonument). Voorts staan hier nog enkele 19e- en 20e-eeuwse boerderijen. Ook aan de Zandstraat staan enkele fraaie boerderijen, zoals de nummers 5 (1906), 7 (ca. 1905), 10 (ca. 1900) en 11 (1891). Dat we hier te maken hebben met een oude nederzetting moge blijken uit het feit dat 'die Broeckstraet' al in de 16e eeuw in schriftelijke stukken voorkomt in relatie tot agrarische activiteiten. Op de kaart van Zijnen heet de straat *Moerstraat*. Zowel 'broek' als 'moer' verwijst naar zompig, moerassig land.

De *Kommerstraat*, in 1481 'Commerstraat' geheten, was onderdeel van de weg van Tilburg naar Moergestel. Vroeger splitste ze zich ter hoogte van de 'Hogen Dries' af van de Oisterwijksebaan (thans St. Josephstraat). De plaats waar de straat begon is nog steeds zichtbaar aan de schuin verlopende voorgevelrooilijn van de panden St. Josephstraat 18 en 20. Ook de Kommerstraat mogen we beschouwen als een beekdalnederzetting, waarbij de beek in dit geval de Korvelse waterloop was. Door de aanleg van het Wilhelminakanaal en het zijkanaal verdween een groot deel van deze straat.

De straatnaam kan verklaard worden door aan te nemen dat hierlangs de 'commer' (last, in dit geval de 'tiend')¹² naar de pastorie werd gebracht.¹³ Wat deze aanname ondersteunt is de vermelding van het *Moerborgs Spijkerhuis* in een akte uit 1620. De tienden die de pastoor ontving werden namelijk opgeslagen in de tiendschuur of 'spijker' (van Latijn *spicarium* = voorraadschuur).¹⁴ De straat komt rond 1800 ook voor onder de naam 'Postdreef'.¹⁵

Waar nu de zwaai komt ligt, passeerde de Kommerstraat de Korvelse waterloop. Op oude kaarten is nog te zien dat de weg hier een opvallend bochtig verloop vertoonde. Dit zou erop kunnen wijzen dat ook hier ooit een voorde heeft gelegen.

Hoewel de hoeve waaraan Moerenburg zijn naam ontleent al in de veertiende eeuw bestond, is de straatnaam Moerenburgseweg nog betrekkelijk jong. Op de kaart van Zynen is de weg nog onbenaamd, maar wel is ter plaatse het toponiem Moerenburg aangegeven. Een document uit 1787 spreekt van 'De Dreef'. Pas in de wegenlegger uit 1872 komt de weg voor onder de (foutief gespelde) naam 'Moerenbergseweg'. De huidige naam dateert van 1909.

In het verlengde van de Oud-Lovenstraat ligt, tussen de spoorweg en de Oisterwijksebaan een landweg die vroeger Mortelstraat werd genoemd. Sinds 1982 heet de straat *Zonderlokstraat*, genoemd naar het toponiem 'Sonderlock' dat al in 1422 in de bronnen voorkomt. De herkomst is onduidelijk; mogelijk was het een door water omheinde ruimte.¹⁶

Op de kadasterkaart van 1832 komt nog een *Groene Dijkje* voor. Dit was een thans niet meer bestaande particuliere weg die tussen de Moerenburgseweg en de Koebrugseweg liep. Vermoedelijk is dit de weg die in 1420 onder de naam 'Heijstmansdijkje' voorkomt.¹⁷ De huidige *Koebrugseweg* heet officieel pas sinds 1985 zo. De naam komt echter ook al voor in de wegenlegger uit 1872. Voordien was dit de *Veeldijkje*, een naam die we voor het eerst in 1365 tegenkomen. Zynen noemt de weg abusievelijk 'Pastors Dyk'.¹⁸

Even ten zuiden van de Meerijbaan loopt vanaf de Hoevensekanaaldijk een weg naar de boerderij Hoevensekanaaldijk 96. Deze weg heet *Verbrande Brug*, een naam die we al in 1872 tegenkomen. De weg liep toen nog van de [Konings]Hoeven door de laaggelegen, drassige weilanden tussen de Nieuwe en Oude Leij tot aan de grens met Hilvarenbeek. 's Winters werd hier op de ondergelopen en bevroren weilanden geschaatst, en vele jaren organiseerde de Tilburgsche IJclub hier wedstrijden. In 1909 kreeg deze weg daarom de naam *IJclubweg*. Het gedeelte ten oosten van het Wilhelminakanaal kreeg later zijn oorspronkelijke naam weer terug. Het is overigens sinds 1946 geen openbare weg meer.

De *Meerijbaan* maakte vroeger deel uit van Rijksweg 63 die Breda met Eindhoven verbond. In 1941 werd begonnen met de aanleg¹⁹, maar in 1950 was men pas gevorderd tot Moergestel. Het gehele traject tot

Fragment van de manuscriptkaart van de Topografische Dienst uit 1837. Via de huidige St. Josephstraat kon je ter hoogte van de Hoogen Dries (een akker- of weidencomplex ten noorden van de Korvelse waterloop aan weerszijden van de huidige Prinsenhoeven) bij Huize Moerenburg komen. De kaart laat ook duidelijk zien dat er dichtbij Huize Moerenburg een flink bos lag. (Coll. RAT).



Eindhoven werd in 1961 in gebruik genomen. Een deel van het tracé is later opgenomen in Rijksweg 58, die in 1971 werd geopend. Al een paar jaar eerder was de verbindingsweg tussen Rijksweg 65 en Rijksweg 58, de *Druiventrosweg*, opengesteld.²⁰

De Buunder, de Bunderbrug, visvijvers, de Heihoef en de Baars

In de volksmond heet het nog steeds 'de Buunder', het met geheimzinnigheid omgeven en volgens overlevering onpeilbaar diepe ven, dat op de topografische kaart voorkomt als *Grollegat*. Vroeger heette dit 0,7 ha grote ven 'Calenwiel' of 'Qualenwiel'. In een akte uit 1331 is nog sprake van een watermolen te Qualen. Mogelijk hebben we hier te maken met een voormalige molenvijver, een waterreservoir dat ervoor diende om een watermolen ook in tijden van droogte van water te kunnen voorzien. In de vijftiende eeuw bestond deze watermolen kennelijk al niet meer, want in 1419 wordt gesproken van 'de qualenwiel bij den ouden molendijck'.²¹

Door het Grollegat liep vroeger een oude bedding van de Leij die verder oostwaarts pas in de Leij uitmondde. Een deel hiervan bestaat nog steeds. In de weg naar Moergestel lag, op Berkels grondgebied, sinds mensenheugenis een brug over deze oude Leijbedding, de *Bunderbrug* of *Baarsbrug*. Ondanks protesten van de gemeente Tilburg werd deze brug in 1890 afgebroken en vervangen door een dam. Omdat de afsluiting leidde tot veel wateroverlast in Tilburg kwamen beide gemeenten in 1893 overeen dat Tilburg ter vervanging van de brug voor eigen rekening ijzeren afvoerbuizen in de weg mocht laten leggen.

Even ten westen van het Grollegat is op de kadasterkaart van 1832 nog een ven te zien. De rechthoekige vorm doet vermoeden dat het is ontstaan door het steken van turf. Het (waarschijnlijk ondiepe) ven moet in de loop der jaren geheel verland zijn. Of is de kleine, met lisdodde begroeide poel aan de rechterzijde van de Kommerstraat, even voorbij de sportvelden van Were Di, nog een restant van het voormalige ven?

Enkele plassen in het gebied zijn na 1940 ontstaan door zandwinning voor de aanleg van de nabijgelegen rijkswegen. Deze plassen zijn evenals het Grollegat in gebruik als visvijver. Ten noorden van de Meijerijbaan ligt de oudste, de 'Lange Jan' (2,4 ha). In het midden van de jaren zestig ontstond tussen de Nieuwe en de Oude Leij/Landscheiding een grote plas van 6,3 ha. Ten slotte ontstond bij de herinrichting van knooppunt De Baars later nog een kleine poel van 0,3 ha.

Het verkeersknooppunt *De Baars* dankt zijn naam aan de gelijknamige hoeve annex herberg langs de weg van Tilburg naar Moergestel (de weg naar het 'Baksven'). De Baars, gebouwd in 1760, behoorde tot een ca. 8,5 ha grote parkachtige aanleg die op de kaart van Zynen voorkomt als *Hei Hoef*.²² Op de kadasterkaart van 1832 zijn de perceelsgrenzen nog aanwezig, maar het gebied was toen voornamelijk bos, met daarin een hof.²³ Ingeklemd tussen de A65 en de noordelijke en zuidelijke rijbaan van de A58 is nog steeds een stukje Hei Hoef te vinden. Het café De Baars brandde in 1935 af. Het was toen al niet meer

bewoond, omdat het moest wijken voor de aanleg van de Meijerijbaan.

De toekomst van Moerenburg

In 1994 schreef Henk Naaijken: "...als de Noord-Oost Tangent er komt is het lot van Moerenburg bezegeld."²⁴ Vier jaar later al werd de weg in gebruik genomen.²⁵ De aanleg ervan bleek onvermijdelijk; het is de prijs die wij moeten betalen voor meer welvaart en meer mobiliteit. Gelukkig kreeg Henk Naaijken ongelijk. Dat het landelijke karakter van Moerenburg behouden moet blijven, daarvan was inmiddels ook het gemeentebestuur overtuigd. Het is zelfs opgenomen in het algemeen beleidsplan 1997/1999. De toevallige vondst van de fundamenteën van huize Moerenburg versterkt alleen maar het cultuurhistorisch belang van het gebied. Inmiddels heeft het verkeersluw gemaakte Moerenburg de status van landschapspark, en in de nabije toekomst zal het deel gaan uitmaken van een groot complex van aaneengeschaalde natuurgebieden: het binnen de stedendriehoek Tilburg, 's-Hertogenbosch en Eindhoven gelegen Nationaal Landschap *Het Groene Woud*.

Noten

- 1 Tot de gemeentelijke herindeling in 1997 vormde waterloop de Zwartreit de oostelijke grens; de Oude Leij was de zuidelijke.
- 2 Trommelen (2006).
- 3 Brabants Dagblad, 16 augustus 1995.
- 4 Cools (2005).
- 5 De Boxtel Formatie werd vroeger Nuenengroep genoemd. Zie Schokker (2003) en Berendsen (2005). Zie ook Van Putten (2000) voor een uitvoeriger beschrijving van de bodem van Tilburg.
- 6 De Bont (1993). Ook het voorkomen van toponiemen is hiervoor een indicatie. Zie Trommelen en Trommelen (1994).
- 7 Een warande is een afgesloten jachtterrein of wandelpark, meestal met een stervormige structuur (sterrenbos).
- 8 In een overzicht van schouwbare waterlopen uit 1873 is de Pomploop een zijtak van Waterloop nr. 16. Dit moet echter een vergissing zijn, want in een akte uit 1787 is sprake van "...een perceel akkerland ter plaatse de kommerstraat, zijde de Baan noord den pomp Loop".
- 9 Winkelmolen (1999), p. 81.
- 10 Trommelen en Trommelen (1994).
- 11 Barends et al., p. 97.
- 12 De pastoor werd betaald in natura: hij kreeg een tiende deel van de oogst.
- 13 Trommelen & Trommelen (1994). Toorians (2001) geeft als betekenis van 'kommer': kunstmatige verhoging in een nat terrein, in gebruik als uitkijkpost of als uitvalsbasis tegen indringers.
- 14 Later werd deze functie overgenomen door de hoeve van Tongerlo aan de Reitse Hoeven.
- 15 Trommelen (2006).
- 16 Trommelen en Trommelen (1994), p. 428-430. De auteurs geven meerdere mogelijke verklaringen.
- 17 Trommelen & Trommelen (1994), p. 264.
- 18 Trommelen (2006) komt na bronnenonderzoek tot de conclusie dat met de Persoonsdyck (1556) of Pastoirdyck (1620) de Kommerstraat wordt bedoeld.
- 19 De eerste brug in de Meijerijbaan, gebouwd in 1942, werd in september 1944 door de Duitsers opgeblazen.
- 20 Zo heet de weg in de volksmond. Officieel behoort dit gedeelte tot Rijksweg 65.

- 21 Trommelen en Trommelen (1994).
- 22 Aarts (1991).
- 23 Kadasterkaart gemeente Berkel c.a., Sectie D (Het Broek), vierde blad (1832).
- 24 Cuijpers et al., 1994, p. 98.
- 25 Tegen de voorgenomen aanleg van de Noordoosttangente, al genoemd in het bestemmingsplan uit 1983, rees veel protest. Uiteindelijk besliste de Raad van State dat de weg mocht worden aangelegd (Brabants Dagblad, 10 oktober 1995).

Literatuur

- Aarts, B. 'De Heihoef: een vergeten stukje 18e-eeuw in de middenberm'. In: *De Kleine Meierij*, XLII (1991), nr. 2, p. 56-59.
- Barends, S. et al., *Over hagelkruisen, banpalen en pestbosjes. Historische landschapselementen in Nederland*. (Utrecht 1993).
- Berendsen, H.J.A. *Fysisch-geografisch onderzoek. Thema's en methoden* (Assen 2005⁴).
- Bont, C. de. '...Al het merkwaardige in bonte afwisseling...' *Een historische geografie van Midden- en Oost-Brabant* (Waalre 1993).
- Cuijpers, Theo, et al. (red.), *Armhoefse Akkers. Tilburg tussen de Heuvel en Moerenburg 1917-1994* (Tilburg 1994).
- Doremalen, Henk van, *Blauwsloten en riolen; een milieu-historische studie over Tilburg en zijn rioolstelsel* (Tilburg 1993).
- Ecologisch Adviesbureau Cools. *Onderzoek naar planten- en diersoorten in Moerenburg te Tilburg* (Tilburg 2005).
- Gemeente Tilburg, Hoogtekaart van Tilburg (ca. 1920).

- Gemeente Tilburg, Bedrijf der Publieke Werken, *Bestemmingsplan Buitengebied Moerenburg* (Tilburg 1983).
- Gheysen, K., E. de Boer, S. van der Loo en H. van Dijk. *Tilburg-Moerenburg. Archeologisch en cultuurhistorisch bureauonderzoek*. BILAN rapport 2005/36 (Tilburg 2005).
- Kadasterkaart gemeente Tilburg, Sectie B (Loven), derde blad (1832).
- Putten, Rob van, 'Waterlopen in Tilburg. Achtergronden bij het ontstaan'. In: *TILBURG, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, XVIII (2000), nr. 2, p. 52-65.
- Schokker, Jeroen, 'Brabantse beken'. In: *Aarde & Mens*, IV (2000), nr. 4, p. 43-47.
- Schokker, Jeroen, *Patterns and Processes in a Pleistocene fluvio-aeolian environment* (Utrecht 2003).
- Steeagh, A. *Dorpen in Brabant* ('s-Hertogenbosch 1978).
- Toorians, Laurant, 'Het toponiem Kommer'. In: *TILBURG, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, IX (2001), nr. 1, p. 26-27.
- Trommelen, J.R.O. en M.P.E. Trommelen. *Tilburgse toponiemen in de 16e eeuw*. Tilburgse Bronnenreeks 1 (Tilburg 1994).
- Trommelen, René, *Verzamelde Tilburgse toponiemen, onuitgegeven manuscript* (2006).
- Winkelmoelen, L., 'Geschiedenis en landschap van het gebied Moerenburg tussen Tilburg en Enschoot'. In: *De Kleine Meierij*, L (1999), nr. 3, p. 79-90.
- Zijnen, Diederik, *Kaart van de heerlijkheid Tilburg en Goirle* (1760).

Moerenburg van de prehistorie tot de Romeinen

Bart Deburne*

* Lic. Bart Deburne (Gent, 1978) studeerde archeologie en kunstwetenschappen aan de universiteit Gent en is sinds 2002 werkzaam als archeoloog bij BILAN - Fontys Hogescholen (Tilburg) van waaruit hij gedetacheerd is als beleidsmedewerker archeologie bij de gemeente Tilburg.

De recente vondst van Huize Moerenburg heeft onder meer de archeologische waarde en kwetsbaarheid van het landschapspark Moerenburg aangetoond en tevens een duidelijk accent gelegd op zijn middeleeuwse roots. Maar uit talrijke, vaak niet bij het publiek bekende archeologische waarnemingen blijkt dat Moerenburg reeds voor de Middeleeuwen intensief bewoond werd.

Landschappelijk kan Moerenburg grosso modo opgedeeld worden in een dekzandrug in het noorden en een lagergelegen beekdal van de Leij of Voorste Stroom in het zuiden. Deze dekzandrug maakt deel

uit van een grote rug die loopt van Moerenburg tot Oisterwijk en op zijn beurt behoort tot het OZO-WNW georiënteerde complex van aaneengesloten dekzandruggen tussen Tilburg en den Bosch. De landschappelijke scheiding met het beekdal, dat gekenmerkt wordt door kleine gesloten weilanden en broekbos, wordt gevormd door de Broekstraat, die samen met de Moerenburgseweg, Kommerstraat en Oisterwijksebaan, een belangrijke vertegenwoordiger is van het in oorsprong middeleeuwse raamwerk van wegen dat tot vandaag als drager van het landschap dienstdoet. Dit gave Tilburgse landschap is doorspekt met waardevolle archeologische vindplaatsen. Onder meer de recente vondst van Huize Moerenburg heeft nog maar eens de archeologische waarde en kwetsbaarheid van het landschapspark Moerenburg aangetoond en tevens een duidelijk accent gelegd op zijn



Luchtfoto, gemaakt kort voor de opgraving van 1982 van de nederzetting uit de ijzertijd aan de Broekstraat (grote vierkante akker). (Foto coll. RAT).

middeleeuwse roots. Maar uit talrijke, vaak niet bij het publiek bekende archeologische waarnemingen blijkt dat Moerenburg reeds voor de Middeleeuwen intensief bewoond werd.

In de jaren 1980 werd door de toenmalige archeologische dienst van de gemeente, onder leiding van de archeoloog Henk Stoeper, werk gemaakt van een grootschalige archeologische inventarisatie van het in cultuurhistorisch opzicht uitzonderlijk gave gebied. Hiervoor werden historische bronnen geraadpleegd, akkers belopen en zelfs het gebruik van luchtfotografie werd niet geschuwd. Het noeste werk resulteerde medio jaren 1980 in een 'catalogus' met meer dan zestig mogelijke archeologische vindplaatsen. Bovendien werd duidelijk dat Moerenburg reeds in de steentijd door mensen werd bezocht en dat gesproken kan worden van een bewoningscontinuïteit doorheen de opeenvolgende archeologische periodes.

Bij veldverkenningen werden op verschillende plaatsen in Moerenburg vuurstenen artefacten gevonden die wijzen op menselijke aanwezigheid in de steentijd. Zo werd ten zuiden van de spoorlijn Tilburg-Eindhoven, nabij de A65, onder meer een pijlsplits uit grijze vuursteen en met schachtdoorns gevonden die door archeologen geplaatst wordt in het Neolithicum

of de nieuwe steentijd. Naar het beekdal van de Leij toe zijn oudere vondsten bekend, met name twee paleolithische artefacten op een akker bij de kruising Broekstraat-Moerenburgseweg en mesolithische artefacten ten zuiden van de Meierijbaan tussen de Nieuwe en de Oude Leij.

In tegenstelling tot de steentijden die bekend zijn aan de hand van losse vondsten, is onze kennis van de latere periodes gestoeld op de aanwezigheid van nederzettingen. Zo werd in het kader van de voorbereiding van een nieuw bestemmingsplan, op aangeven van de afdeling archeologie van het toenmalig Oudheidkundig centrum de Oliemeulen, door het college besloten een proefopgraving uit te voeren op een perceel aan de Broekstraat, dat bij opeenvolgende verkenningen archeologisch veelbelovend was gebleken. Opzet hierbij was na te gaan of de bekende losse vondsten in verband konden worden gebracht met sporen van bewoning en om een cultuurhistorische basis voor de opstellers van het bestemmingsplan aan te leveren.

De proefopgraving die werd uitgevoerd in de winterperiode van 1982-'83, bestond uit twee WZW-ONO georiënteerde proefsleuven met een gemiddelde breedte van 3 meter. Een derde noordelijke sleuf had een breedte van 1 meter en leverde verder geen sporen op. In totaal werd op deze wijze ca. 625 m² opgegraven waarbij een nederzetting uit de ijzertijd¹, met aanwijzingen voor de aanwezigheid van Romeinse bewoning in de onmiddellijke nabijheid, werd aangetroffen. Tijdens de proefopgraving kon de noordelijke begrenzing van de vindplaats worden vastgesteld. Mogelijk strekte deze zich verder uit in de overige windrichtingen, maar helaas blijken zowel het westelijke als zuidelijke perceel te zijn afgegraven; bovendien ligt aan de oostzijde een boerderij met erf. Toch is ook nu nog een aanzienlijk deel van de ijzertijdnederzetting bewaard gebleven.

In de zuidelijke en middelste sleuf, respectievelijk werkput 1 en 2 werden diverse grondsporen aangetroffen. Voornamelijk paalgaten behorend tot twee of drie gebouwen waaronder mogelijk ook een zespalg spiekertje (graanschuurtje), maar ook enige kuilen en een vermoedelijk Romeinse waterkuil. Romeinse aardewerkvondsten waren voornamelijk vlakvondsten², twee sporen waaronder een waterkuil leverden uitsluitend Romeins geïmporteerd aardewerk. Hieronder bevond zich ook de helft van een *terra sigillata*-schaaltje.³ Dit schaalje van het type Dragendorf 31⁴, kon niet in detail gedateerd worden wegens het ontbreken van een leesbaar stempel.

In de Middeleeuwen werd de locatie opnieuw bewoond en gecultiveerd. Sporen uit deze periode zijn in hoofdzaak greppels. In deze periode vormde zich een eerste cultuurlaag die de oudere sporen afdekte. Na de Middeleeuwen vormde zich boven op deze oude akkerlaag het dikke esdek dat typerend is voor het eeuwenlange opbrengen van potstalmest. Beide lagen zorgden voor een dikke laag die de onderliggende sporen afschermden voor versturende invloeden als diepploegen. In diverse opzichten is deze site exemplarisch voor de archeologische rijkdom en het

Op een akker bij de kruising Broekstraat-Moerenburgseweg zijn deze twee paleolithische artefacten gevonden die vele duizenden jaren oud zijn. (Foto coll. RAT).



Proefopgraving op een perceel aan de Broekstraat in de winterperiode 1982-1983, waarbij een aanzienlijk deel van een nederzetting uit de IJzertijd, met aanwijzingen voor de aanwezigheid van Romeinse bewoning in de onmiddellijke nabijheid, werd aangetroffen. (Foto coll. RAT).



diachrone⁵ karakter van de archeologische sites in de regio Moerenburg.

Ten westen van het kerngebied van Moerenburg werden medio jaren 1990 op twee locaties op het tracé van de geplande Burgemeester Bechtweg⁶, noodopgravingen uitgevoerd. Aan de uiterste limiet van het tegenwoordige gebied Moerenburg werd ter hoogte van de kruising Zandstraat-A65 op de dekzandrug ten noorden van de Leij een nederzetting uit de Romeinse periode aangesneden. De nederzetting bevatte naast enkele kuilen, spiekertjes, greppels en een handvol (post)middeleeuwse sporen en vondsten, drie elkaar overlappende huisplattegronden. Op basis van de typologie en gerelateerde vondsten konden de drie plattegronden gedateerd worden in respectievelijk het begin van de eerste eeuw na Christus, het midden tot einde van de eerste eeuw en het midden van de tweede eeuw na Christus. Alle drie de huisplattegronden hadden een hoofdzakelijk OW-oriëntering en lagen nagenoeg op de zelfde plek. Het oudste en tevens klein-

ste huis van het type Alphen-Ekeren⁷ lag enigszins gedraaid ten opzichte van de twee latere plattegronden en had een NW-ZO-oriëntering. Deze plattegrond was met zijn afmetingen van 12x5 meter duidelijk de kleinste en werd oversneden door een driebeukige opvolger van ca. 18x7 meter. Dit was de vermoedelijk directe voorganger van de jongste huisplattegrond, een driebeukige potstalboerderij van 25x7 meter die, hoewel enkele meters naar het westen opgeschoven, volledig parallel liep met zijn voorganger.

Er werden diverse grondsporen aangetroffen, voornamelijk paalgaten behorend tot twee tot drie gebouwen waaronder mogelijk ook een zes-palig spiekertje (graanschuurtje), maar ook enige kuilen en een vermoedelijk Romeinse waterkuil. (Foto coll. RAT).



Een tweede noodonderzoek ten gevolge van de aanleg van de NOT werd in twee fasen verricht op de Enschtse Akkers. Hoewel deze noodopgravingen grotendeels buiten het gebied vallen dat tegenwoordig als Moerenburg wordt bestempeld, worden deze vanwege hun archeologische belang toch kort vermeld. Ten noorden en zuiden van de spoorlijn Tilburg-Eindhoven werd op het tracé van de NOT in de jaren 1994 en '95 een drietal Merovingische huisplattegronden⁸ opgegraven, op zich een unicum voor Tilburg en omgeving. Typisch voor de archeologische rijkdom van deze regio waren ook hier weer de combinatie van talrijke sporen en vondsten die dateerden uit de midden tot late bronstijd en uit de IJzertijd. Enkele losse vondsten uit de Romeinse periode gaven tevens opnieuw de intensieve Romeinse aanwezigheid in de regio aan.

Hoewel de archeologische informatie nog enigszins fragmentarisch is en verder onderzoek in de regio onontbeerlijk is voor het vormen van een archeologisch totaalbeeld, lijken zich vooralsnog enkele patronen aan te bieden.

Opvallend wat de steentijdvondsten betreft is de landenschappelijke spreiding. Hoewel het gaat om slechts enkele losse vondsten, valt toch op dat de jongere neolithische vondsten op de hogere dekzandrug en de oudere paleo- en mesolithische vondsten in het beekdal voorkomen. Dit patroon valt te verklaren aan de hand van de leefwijze van de steentijdmensen, die zich

Handgemaakte pot uit de midden-ijzertijd (ca. 500-250 v. Chr.) van besmeten aardewerk, (boven) en een helft van een terra sigillata schaal (gedraaid luxe aardewerk met een roodglanzende deklaag). Dit Romeinse geïmporteerde aardewerk is te dateren in de 1e eeuw na Christus (onder). Beide afkomstig van de opgraving aan de Broekstraat (Coll. Gemeente Tilburg).

in het Neolithicum wijzigde naar een sedentair boerenleven, tegenover het jagers-verzamelaarsbestaan uit de oudere steentijden. Deze verandering, ook wel neolithisatie, betekende immers ook een wijziging van het nederzettingspatroon. Daar waar de keuze voor het inrichten van een kampement in de oudere steentijden nog voornamelijk werd bepaald door de aanwezigheid van voldoende 'verzamelbare' voedselbronnen, werd in het Neolithicum de geschiktheid van de locatie en bodem voor het verbouwen van gewassen belangrijker.

Waar de waarnemingen uit de steentijd in hoofdzaak beperkt zijn tot losse vondsten, kenmerken latere periodes zich door onze kennis van enkele bijzondere sites met resten van nederzettingen. Uit de spreiding van de bekende ijzertijd- en Romeinse nederzettingen blijkt een voorkeur voor de hogere flanken van de dekzandrug ten noorden van het beekdal van de Leij; dit is een situatie die we ook zien op de beekdalbe-

geleidende dekzandruggen langs de Katsbogte, zoals is gebleken uit recente opgravingen bij de Surfplas en op de Bremakker in Goirle (laat-Romeinse periode) en Stappegoo (middenijzertijd). Een tweede tendens die kan bemerkt worden bij de onderzochte vindplaatsen is de combinatie van resten van zowel IJzertijd- als Romeinse nederzettingen. Middeleeuwse sporen en vondsten lijken dan weer over het gehele gebied Moerenburg constant aanwezig.

Tot besluit kan worden gesteld dat we, gelet op het nog maar geringe aantal opgravingen tegenover de talrijke verwachtingsvolle archeologische locaties, en tevens de recente vondsten in Tilburg zowel in Moerenburg als bij de Katsbogte, nog maar het topje van de ijsberg in Moerenburg hebben ontdekt. Het is dan ook van belang de komende jaren een archeologische vinger aan de pols te blijven houden in dit uitzonderlijk interessante gebied.



Noten

- 1 Gelet op de aardewerkvondsten, naar alle waarschijnlijkheid midden-ijzertijd.
- 2 Ook wel aanlegvondsten, dit zijn losse vondsten in het archeologisch vlak die niet specifiek gerelateerd kunnen worden aan een spoor of structuur.
- 3 Terra sigillata: fijn gedraaid (luxe)aardewerk met een roodglanzende deklaag, zgn. gestempelde waar, naar het stempel (het zegel) van de pottenbakker of het pottenbakkersatelier.
- 4 Dragendorff 18/31: vaak voorkomend t.s. schaalje met standing en naar buiten gekeerde lobvormige rand, geproduceerd vanaf begin eerste eeuw na Christus.
- 5 Diachronie: verschijnselen opeenvolgend in de tijd.
- 6 De huidige Noordoosttangente of NOT van de randweg om Tilburg.
- 7 Het Alphen-Ekeren type komt voor van de late ijzertijd tot de eerste eeuw na Christus en kenmerkt zich door een tweebeukige opbouw met zware middenstaanders die de nok van een zadeldak droegen.
- 8 Datering ca. 7e eeuw na Christus.

Literatuur

- ArWaTi (Archeologische Waardenkaart Tilburg).
- ARCHIS, (database van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek).
- Gheysen, K., E. de Boer, S. van der Loo en H. van Dijk, *Tilburg Moerenburg, Archeologisch en cultuurhistorisch onderzoek*, Bilanrapport 2005/36 (Tilburg 2005).
- Schegget, M.E. ter, *Archeologisch onderzoek van het tracé van de Noordoosttangente (Tilburg) 1994-1995*, ITHO Archeologische Reeks 8.2 (Tilburg 1995).
- Stoepker, H., *IJzertijdnederzetting Broekstraat, Tilburg*, niet-gepubliceerd opgravingsverslag (Tilburg 1985).

De pastorie en het landgoed Moerenburg 1384-1750

Arjan van Loon*

*Arjan van Loon (1952)
is werkzaam bij het
Regionaal Archief Tilburg.
Hij publiceerde eerder
in o.a. 'Tilburg' over de
gevangenis op het kasteel
van Tilburg en in het
jaarboek 'De Lindeboom'
over Moerenburg en de
jachtsociëteit Sint Hubertus.

Notariële akte van 22
februari 1384, waarbij
de 'mansus' (hoeve)
Moerenborch wordt
overgedragen aan de abdij
van Tongerlo. (Coll. Abdij van
Tongerlo, foto RAT).

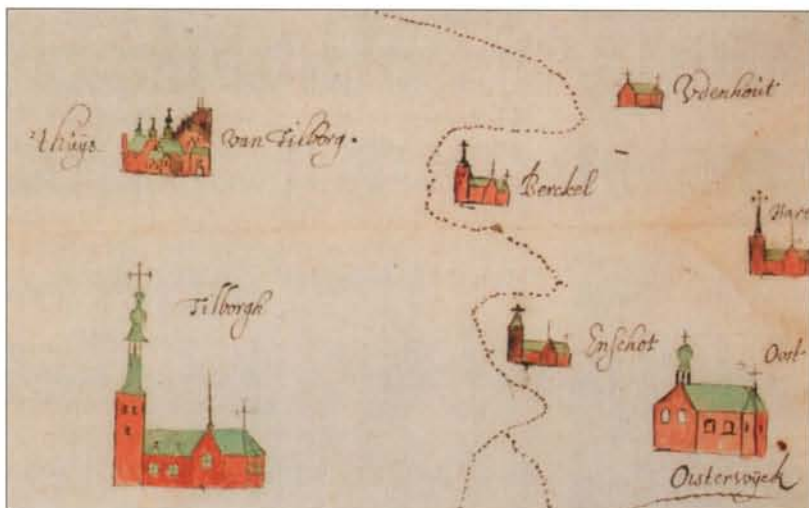
Moerenburg was gelegen in de herdgang Loven. In eerste instantie was het als hoeve in particulier bezit (1358-1384) en vanaf 1384 tot aan de vrede van Munster in 1648 diende het als pastorie van de pastoors van de parochie Tilburg en Enschoot. Hierna ging het over in handen van de predikant en vanaf 1664 vonden rentmeesters van de geestelijke goederen er hun onderkomen. Leden van de geslachten Graham en De Saint Amant hebben het uitgebouwd tot een fraai landgoed. In 1750 werd het complex afgebroken.

De hoeve Moerenburg wordt pastorie

Op 18 januari 1232 schonk hertog Hendrik I van Brabant de patronaatsrechten van de kerk van West-Tilburg aan de in de Belgische Kempen gelegen abdij van Tongerlo. Dit betekende dat deze abdij voortaan de inkomsten uit het gebied, de zogenaamde tienden ofwel het tiende deel van de oogst, mocht innen. Daartegenover moest de abdij de zielzorg in West-Tilburg onder haar hoede nemen, het zogenaamde patronaats- of begeavingsrecht. De abt benoemde een pastoor, een Norbertijn uit Tongerlo, die op zijn beurt weer een onderpastoor (vice-cureit) aanstelde. De onderpastoor was tot de zestiende eeuw belast met de daadwerkelijk uitvoering van de zielzorg. Reeds in 1164 had de abdij van Tongerlo ook al het patronaatsrecht over de kerk van Enschoot toegewezen gekregen. Vanaf 1319 werden de kerken van Tilburg en Enschoot door één pastoor bediend. Toch bleven het twee afzonderlijke parochies. Door de vereniging van het pastoorsambt achtte de Norbertijner abdij van Tongerlo het wenselijk om op een centraal punt t.o.v. beide kerken een pastorie te bezitten. Hierin is men in 1384 wonderwel geslaagd door het aankopen van *eenre woninghe gheheyten Moerenborch*. De overdracht vond plaats op 22 februari 1384 door Henrick en Kathelijnn, kinderen van Gerard Nannen, aan Johannes van Ghestel, pastoor van de kerk van Tilburg, die als vertegenwoordiger van de abdij van Tongerlo optrad. Al in 1358 wordt Moerenburg vermeld als hoeve.

De pastoors, die waren benoemd, verbleven echter niet op de pastorie (vanaf 1384 Moerenburg), maar hielden verblijf in de abdij van Tongerlo en lieten zich in Tilburg vertegenwoordigen door een vice-cureit. Een uitzondering hierop vormde wellicht de uit Moergestel afkomstige Johannes van Ghestel, pastoor van 1365-1389. Van deze in 1395 overleden pastoor werd in 1911 bij de abdij van Tongerlo een grafzerk gevonden. Hierop staat in gotische letters: *Hic iacet sepultu[s] [fr.] [Joh]annes d[e] Ghestele sac[er]d[os] et can[on]ic[u]s h[uius] ecc[les]ie qui obiit a[n]no d[omi]ni M^o CCC^o XCV^o* (hier ligt begraven Jan van Ghestel, priester en kanunnik van deze kerk, die stierf in het jaar des Heeren 1395). Vanaf het begin van de 16^e eeuw hielden de pas-





Op deze omstreeks 1630-1636 vervaardigde manuscriptkaart zijn de grenzen aangegeven met betrekking tot het eigendoms- en patronaatsrecht van de heren van Tilburg en Goirle. Over Enschoot wordt in een toelichting opgemerkt dat deze met Tilburg een parochie vormt. (Coll. Algemeen Rijksarchief Brussel, Foto RAT).

toors constant verblijf op Moerenburg, waarvan de in Breugel geboren Rutger van Holten, pastoor van 1502-1527, de eerste is geweest. De vice-cureiten - later kapelaan genaamd - waren veelal meer vertrouwd met de Tilburgse bevolking, vanwege hun Tilburgse afkomst. De pastoor kende Tilburg niet of nauwelijks. Latere pastoors in de zestiende en zeventiende eeuw hadden meer binding met de aan hen toegewezen parochie, zoals Nicolaas Mutsaerts en Johannes Beris van Oerle.

In het begin van de zestiende eeuw kreeg de parochie Tilburg meer structuur. De kerkelijke administratie werd op poten gezet, hetgeen een grote verdienste van Rutger van Holten mag heten. Hij legde het jaargetijdenboek *Liber Anniversariorum* aan. Er kwam een behoorlijke kerkelijke boekhouding en de pastorale inkomsten en uitgaven werden verantwoord. Het jaargetijdenboek werd door de opvolgers van Van Holten tot 1614 voortgezet. Pastoor Petrus van Emmerick maakte twee jaar later een begin met het *Manuale pastorum*, waarin zeer veel gegevens op kerkelijk gebied zijn opgenomen. We kunnen ons daarmee een



Petrus van Emmerick (ca. 1574-1625) was van 1616-1625 pastoor van Tilburg en Enschoot. Schilderij (1623) uit de collectie van de Abdij van Tongerlo. (Foto RAT).

duidelijk beeld verschaffen van de kerkelijke activiteiten in de zestiende en zeventiende eeuw in Tilburg. Het manuaal werd tot 1655 door de verschillende pastoors bijgehouden.

De pastorie in oorlogstijd

Tilburg heeft in de periode 1242-1664 25 pastoors gehad. Enige aandacht verdient hier de van 1570-1592 residerende pastoor Nicolaes Mutsaerts. Hij werd omstreeks 1530 in Tilburg geboren als zoon van Denijs Adriaen Mutsaerts en Danielke Claes Steven Reijnen. Nicolaes trad in 1552 in bij de Norbertijnenorde te Tongerlo. Twee jaar voor zijn benoeming tot pastoor van Tilburg was de Tachtigjarige Oorlog uitgebroken. Mutsaerts zal de rumoerige tijden die deze oorlog met zich meebracht als minder prettig hebben ervaren. De Tilburgse parochianen hadden veel last van doortrekkende troepen, die roofden en plunderden om in hun levensonderhoud te kunnen voorzien. Ook Moerenburg heeft veel last gehad van deze strooptochten door zowel Spaanse als Staatse troepen. Toch bracht de pastorie het er nog gunstig af ten opzichte van het kasteel van jonkheer Karel van Malsen aan de Hasselt en het omwaterde huis van jonkheer Ysbrand van Merode op Broekhoven. Beide gebouwen werden door Staatse troepen verwoest. De huizinge Broekhoven is zelfs geheel in vlammen opgegaan.

In 1592 werd Nicolaes Mutsaerts teruggeroepen naar de abdij van Tongerlo i.v.m. zijn benoeming tot 40^{ste} abt. Als pastoor van Tilburg werd hij opgevolgd door Jacobus Brouwers. Hij had de taak om het door oorlogshandelingen geteisterde Tilburg geestelijk te besturen. De pastorie had het op het einde van de zestiende eeuw zwaar te verduren, zoals uit het navolgende blijkt: "...geweest XIII (soldaten) van Heusden die 't huijs (pastorie) met geweld wouden inloopen uijtrooven en Item is 't huijs der pastorije overvallen geweest van vijff soldaten die veel goets daeroff geroeft hadden, d' welck hen vande selve nabueren worde affgejaeght, waeromme de selve soldaten den voirsr. pastoir seer dreijchden te vangen oft 't huijs in brandt te steken" Maar de meest droeve dag uit het leven van pastoor Brouwers zal 15 april 1595 zijn geweest. Op die dag werd de parochiekerk door Spaanse troepen in brand gestoken. Het weer opbouwen en het opnieuw inrichten van de kerk heeft twintig jaar in beslag genomen.

Retorsietijd

Men was nauwelijks hersteld van deze inspanningen of er stonden weer nieuwe en nog ingrijpendere verwikkelingen voor de deur. Na de val van 's-Hertogenbosch in 1629 stond de Meierij aan het begin van de retorsietijd. De Republiek der Verenigde Nederlanden en Spanje bonden de strijd aan om de soevereiniteit in de Meierij. De Staten-Generaal bevalen dat *alle pastoren, der selver Cappelanen ende andere haren dienst vertietende (...) de publycke kercken (...) sullen hebben te ruymen*. In 1634 werd het ook verboden om in particuliere huizen godsdienstoefeningen te houden. De parochies in de Meierij moesten worden *versien met goede ende bequame predicanten*. Deze predikanten

Augustinus Wichmans (1596-1661) was de 43e abt van Tongerlo. Hij was van 1632-1642 pastoor van Tilburg. (Coll. Abdij van Tongerlo, foto RAT).



kwamen door toedoen van de overheersende katholieke bevolking onder zware druk te staan. Zij konden nauwelijks hun preken ten gehore brengen en werden zelfs zozeer bedreigd dat zij helemaal niet konden preken.

In deze tijd was Augustinus Wichmans pastoor van Tilburg (1632-1642). Deze zeer actieve pastoor werd in 1596 te Antwerpen geboren en legde op 22 september 1613 de kloostergelofte af. Frater Wichmans heeft veel werken op zijn naam staan, waarvan *Brabantia Mariana* (1632) ongetwijfeld de meeste bekendheid heeft genoten. Tevens verscheen van zijn hand het *Syntagma pastorale*, een werk handelend over de onderrichtingen aan pastoors.

Naar aanleiding van een door de Staten-Generaal

uitgevaardigd plakkaat, waarin werd bevolen dat de katholieke geestelijke ambtsdragers de Meierij van 's-Hertogenbosch moesten verlaten, is ook Augustinus Wichmans gedwongen geweest te vertrekken. Na veel omzwervingen kwam hij uiteindelijk in Alphen terecht. In 1644 werd hij aangesteld als 43e abt van de Norbertijnenabdij in Tongerlo.

Begin zeventiende eeuw moet Moerenburg al een aanzienlijk gebouw zijn geweest. De carrévorm, zoals die op een achttiende-eeuws schilderij staat afgebeeld, dateert mogelijk reeds uit de zeventiende eeuw. Uit een inventaris van de bezittingen van Augustinus Wichmans, waarin ook de vertrekken van Moerenburg staan opgesomd, mogen we de conclusie trekken dat we niet te maken hebben met een eenvoudige pastorie. De pastoor tekende aan: *Cubiculum pastoris* (de slaapkamer van de pastoor), *libri* (bibliotheek), *het groot salet*, *het gruen camerken*, *de Neder-caemer aen de plaetse*, *de poort-caemer*, *het caemerken Emaus in de keucken*, *de keucken en de Gote*, *Brouw-huijs*, *kelder en solder*.

In 1648, na het sluiten van de vrede van Munster, kwam Staats-Brabant onder het bewind van de Republiek der Verenigde Nederlanden te staan en was de generaliteitsperiode aangebroken. Door de maatregelen van de Staten-Generaal moest pastoor Augustinus van Dijck menigmaal naar het kasteel vluchten. Laatstgenoemde instantie had namelijk een plakkaat uitgevaardigd dat er moest worden toegezien om *alle Cloosters ende Parochie-Kercken (...) gesloten te houden*. De geestelijke goederen werden geconfisqueerd. Dit lot onderging ook Moerenburg. Pastoor Van Dijck werd gedwongen de pastorie te verlaten. Niet zonder slag of stoot overigens. Er werd hevig geprotesteerd omdat Moerenburg eigendom was van de buiten de Meierij gelegen abdij van

Vroeg achttiende-eeuws anoniem schilderij van T' HUYS MOERENBURGH.

Vermoedelijk is het de Staatse officier Philippe Claude de Saint Amant geweest, die Moerenburg verfraaid heeft, zoals het te zien is op dit schilderij. We zien Huize Moerenburg dat is uitgegroeid tot een zeer fraai landgoed, compleet met een gracht, een toegangspoort, geflankeerd door twee zuilen, waarop twee schilddragende leeuwen en links en rechts van het landgoed een duiventil. (Coll. Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch).



Tongerlo. Ondanks protesten en verklaringen van oud schepenen dat *den huijse met d' appendentien ende dependentiën van dien daer de heeren pastoiren (...) in plachten te wonen, niet de gemeijnte van Tilborch maer den heere prelaet met den convente van Tongerlo sijn toecomende*, zouden er geen pastoors meer terugkeren op Moerenburg. Pastoor Van Dijck moest plaatsmaken voor de predikant Paridanus Lemannus.

Predikantswoning

Lemannus werd op 11 oktober 1648 in zijn ambt bevestigd en nam eind oktober zijn intrek in de pastorie Moerenburg. Aanvankelijk was ene dominee Arnoldi naar Tilburg beroepen, maar deze aanvaardde zijn functie niet. De protestantse gemeente telde slechts weinig lidmaten. Het was dan ook moeilijk een kerkenraad samen te stellen. In Tilburg kwam er pas in 1651 een dergelijke raad.

Ten tijde dat predikant Lemannus de pastorie bewoonde, worden we geconfronteerd met jammerklachten over de vervallen staat waarin Moerenburg verkeerde. Op verzoek van de dominee komen er in 1652 twee schepenen een kijkje nemen om te zien welke reparaties er uitgevoerd moeten worden. De klachten waren o.m.: de vloer in de keuken is versleten en *uijtmuutelende*, de vloer op de kelderkamer en de muren vertonen barsten, zodat deze aangestopt moeten worden. Het dak is *door stormwinden beschadicht ende uijtgeweijt*. Ten slotte constateerden de schepenen dat de brug over het water rondom de huizinge *door ouderdom soo danich is vervallen dat daerop verscheijde ribben ende plancken bij naer t' eenemael vergaen ende verrot sijn*. De conclusie was dat de schade met *seer cleijne kosten* verholpen konden worden. Er werd besloten om een oude schuur bij de pastorie te slopen. Van de vrijkomende materialen konden de gebreken op Moerenburg en de brug hersteld worden.

Acht jaar later, in 1660, schijnt de toestand van Moerenburg wederom niet best te zijn. Opnieuw nodigde de predikant de Tilburgse magistraat uit om eens te komen kijken naar de erbarmelijke situatie, waarin de pastorie Moerenburg verkeert. Hun verhaal is duidelijk. De brug van de pastorie is *seer vergaen, bedorven ende verrot*; het poorthuis is niet alleen *verre uijten haeck boven over gesoncken*, maar ook de fundamenten beginnen uit te wijken en in te vallen. Dit is ook het geval bij de muren en fundamenten van het *outhuijs*, die uit het lood zijn *ende mede ten deele van het dwershuijs, waerinne oock den kelder mits het affwijcken aen 't scheuren ofte bersten is*. De zolder en het dak van het *outhuijs* waren helemaal verrot. Moerenburg verkeerde in een dusdanige bouwvallige toestand *dat deselve sonder groot perijckel van met het instorten van d' een ofte d' ander een ongeluck te krijgen, niet wel te bewoonen is*. Ook een timmerman en een metselaar kwamen er hun licht over schijnen. Zij verklaarden dat wanneer men de fundamenten van het poorthuis en de muren van het oud- en dwarshuis, niet spoedig zou repareren *die selve geen anderhalf jaer sullen connen staende blijven*. De kosten zouden 2500 gulden gaan bedragen, voor welk bedrag de timmerman Gerrit van Dun en de metselaar Jan

Peters Soeters het *niet souden willen aennemen*. Zij adviseerden dan ook om het oudhuis en het poorthuis af te breken. Met dat afbraakmateriaal zouden het dwarshuis en de brug kunnen worden hersteld. Het is niet duidelijk of deze raad is opgevolgd. De predikant voelde zich echter niet veilig op Moerenburg en huurde een huis *aende kercke*.

Adriaan van Boucholt

Kennelijk heeft men Moerenburg, na het vertrek van de predikant, eerst eens flink onder handen genomen om het weer enigszins bewoonbaar te maken. De volgende bewoner is Adriaan van Boucholt, rentmeester van de geestelijke goederen in het kwartier van Oisterwijk. Hij bewoonde de voormalige pastorie van 1664 tot 1672. Voordat Van Boucholt naar Tilburg kwam, woonde hij aan de zuidzijde van de Kerkstraat in Oisterwijk. Adriaan was gehuwd met (Elisabeth) Isabella (van) Boijmer, dochter van Fredrick van Boijmer, gouverneur van Glatz, en Magdalena Duckers. Adriaan en zijn vrouw kregen twee dochters, met name Maria Isabella en Aletta. Elisabeth Isabella van Boijmer overleed in 1664 te Tilburg. Twee jaar na haar overlijden hertrouwde Adriaan van Boucholt met Geertruij Schimmelpenninck uit Hessen-Kassel.

Huwelijksproblemen

Het jaar 1665 zou voor de rentmeestersfamilie een zeer bewogen jaar worden. De oorzaak hiervan is dat de kerkeraad van de nederduits-gereformeerde gemeente te Tilburg weigerde het huwelijk te voltrekken tussen Maria Isabella van Boucholt en jonker Willem Ripperda. Op 9 februari 1665 verzocht Ripperda dominee Paridanus Lemannus met één of twee kerkeradsleden *op 't huijs Moerenburgh* te komen om ondertrouw te doen tussen hem en Maria Isabella van Boucholt. Daags daarop is de predikant met een ouderling en een diaken naar Moerenburg gegaan. Het aanstaande bruidspaar kreeg echter te horen dat zij eerst kennis moesten nemen van een brief van Willem Ripperda senior, een aanzienlijk Overijssels edelman. Vader Ripperda deelde daarin mee dat hij geen toestemming aan het huwelijk van zijn zoon zou geven, maar *solde hem liever volghen op sijn begrafenis, als dat hij soo een dochter solde trouwen*. Daarnaast gaf hij als argument dat zijn zoon reeds gehuwd was met een dochter van de Graaf van Carravas in Frankrijk. Ook de Tilburgse kerkenraad zat met de handen in het haar. Conform artikel 93 van het Echreglement werd het probleem voorgelegd aan de magistraat van Tilburg. In een gezamenlijke vergadering op 11 februari 1665 werd besloten het huwelijk uit te stellen. Pa Ripperda zou worden verzocht om bewijsmateriaal over te leggen. Op 20 februari van dat jaar werd Pauwels Behourt dict Beaulieu, kastelein van het huis La Trimoellie, door de schepenen van Tilburg aan een verhoor onderworpen. Hij ontkende in alle toonaarden dat Willem Ripperda junior ooit getrouwd is en evenmin een kind bij haar zou hebben verwekt. De gravin van Carravas zou zeven jaar geleden ingetreden zijn bij de orde van Carmelitessen in Parijs. Inmiddels had vader Ripperda een schrijven gericht aan de Raad van



Op de zuilen van het toegangshek van Huize Moerenburg stonden twee hardstenen leeuwen... Ze zijn ook te zien op het schilderij. De wapens stellen respectievelijk die van de families De Saint Amant (p. 46) en De Claer (p. 47) voor. Deze leeuwen zijn bewaard gebleven en op een onbekende datum ter weerskanten van de inrijpoort van het huis Heuvelstraat 75 geplaatst. Later werd dit het kantoor van het Algemeen Ziekenfonds dat in 1960 zou worden gesloopt. In dat jaar zijn de leeuwen geschonken aan de gemeente Tilburg. Ze zijn in bruikleen gegeven aan de GGD Hart voor Brabant. (Foto's Jan Stads).

Na vele jaren van de ene garnizoensplaats naar de andere te zijn getrokken, vestigde Philippe Claude de Saint Amant (1646-1717) (links) zich samen met zijn vrouw Elisabeth de Claer (?-1716) (rechts) op de door hem in 1697 aangekochte buitenplaats Moerenburg te Tilburg. Beide portretten zijn geschilderd door Jan Vollevens in 1713. (Coll. graaf en gravin Schimmelpenninck, Het Nijenhuis te Diepenheim, foto's Jan Stads).



Brabant. Hij gebruikte nogal krachtige terminologie en beweerde dat zijn zoon in 1663 al eens *met groote losheijt ende onbedachte sinnen* in het huwelijk was getreden met de Haagse toneelspeelster Susanna van Fornenbergh. Deze huwelijksvoltrekking zou in Gent hebben plaatsgevonden. Het Hof van Holland had het huwelijk weer *onwettigh, nul, crachteloos ende van onweerde* verklaard. Nu wilde hij zijn geslacht behouden voor zulk een blaam als destijds en hij zou alle middelen aangrijpen om zijn zoon van dit *vuijl voornemen* af te houden. Intussen waren ook twee Bossche advocaten ingeschakeld. Zij gaven te kennen dat de magistraat, volgens het Ehtreglement, bevoegd was om de kerkeraad te gelasten het huwelijk te voltrekken. De waarnemend predikant Johannes Lemannus gaf hieraan gevolg en de ondertrouw werd aangetekend. Willem Ripperda had hier via een goede vriend kennis van gekregen en schakelde wederom de Raad van Brabant in. Op 30 juli 1665 spraken zij een vonnis uit: *de Troubeloften bij Willem Ripperda den Jongen aen Isabella Boeckhout gegeven van weerde*. Zo werd alsnog toestemming verleend aan het huwelijk. Ondanks pogingen door de prinses van Carravas, al dan niet aangespoord door Willem Ripperda senior, om het huwelijk niet door te laten gaan, werd in een eindvonnis door de Raad van Brabant op 26 oktober 1665 uitgesproken dat *de geboden met Isabella van Boeckholt tot Tilborch ende Moergestel respectie te mogen hebben haeren voortgangh*. Zowel de Overijsselse edelman als de Franse gravin hadden hun strijd verloren.

De geloofsstrijd van Aletta van Boucholt

Zeven jaar na deze huwelijkskwesitie kwam de rentmeestersfamilie weer in opspraak. Nu was het de jongste dochter Aletta (Sibilla). Zij had ernstige bezwaren tegen de nederduits-gereformeerde religie. Aletta wilde overgaan tot de rooms-katholieke godsdienst. Vader Adriaan van Boucholt had predikant Willem de Beveren ingelicht over de geloofsvlucht

van zijn dochter. O.a. contacten met *seecker jonckheer bitter paeps zijnde* zouden de oorzaak van haar gedragingen zijn. Op Moerenburg heeft Willem de Beveren, vergezeld van de Oisterwijkse predikant Jodocus Willichius, een gedachtenwisseling met Aletta hierover gehad. In dat gesprek kwamen de navolgende punten haar vreemd voor: dat Calvijn *zijne cappe* had verlaten en tot een andere godsdienst was overgegaan, waarvoor hij was gegeseld en gebrandmerkt; dat de protestanten het laatste oliesel hadden verworpen; dat ze de apocriefe boeken niet hadden aanvaard; dat ze de beelden hadden verwijderd en dat ze het aanbidden van heiligen hadden verboden. Nog diezelfde maand werden nog tweemaal langdurige gesprekken gevoerd. Nog eind februari 1671 was de zaak afgedaan daar *de Juffrou ondertusschen clanculum* (heimelijk) *vertrocken zijnde sonder dat men weeten kon waarheen*.

Berthout van Slingelandt

Nadat Adriaan van Boucholt zijn functie als rentmeester van de geestelijke goederen in het kwartier van Oisterwijk had neergelegd, werd hij opgevolgd door Berthout (Bartholt) van Slingelandt. Niet alleen volgde hij Van Boucholt op als rentmeester maar ook als bewoner van de huizinge Moerenburg. Berthout werd geboren in Dordrecht alwaar hij op 3 maart 1655 ten doop werd gehouden, als zoon van Damas van Slingelandt en Cornelia van Beaumont. Op 12 juni 1685 trad hij in zijn geboorteplaats in het huwelijk met Emmerentia Repelaer. Berthout vertrok dat jaar alleen naar Tilburg, om nog datzelfde jaar terug te keren naar Dordrecht. Vermoedelijk heeft Van Slingelandt nog geen jaar Moerenburg bewoond. Moerenburg moet dan een geruime tijd leeg hebben gestaan. Krachtens een resolutie van de Raad van State d.d. 25 juli 1691 verkocht Berthout van Slingelandt het landgoed voor 1950 gulden aan Charles Graham, *collonel ten dienste deser lande*. Het complex wordt dan als volgt omschreven: *de pastorije huijsinge* (een benaming die



V.l.n.r.: Philip Charles de Saint Amant (1674-1735) was de eerste zoon van Philippe Claude de Saint Amant en Elisabeth de Claer. Hij was als kolonel ook in dienst van het Staatse leger. Schilderij door Jan Vollevens, 1728.

Charles Mathurin de Saint Amant (1676-1755) was hun tweede zoon. Hij werd in 1747 generaal-majoor in het Staatse leger. Schilderij door Jan Vollevens, 1726.

Hij trouwde in 1700 met Maria de Dompierre (?-1744). Schilderij door Louis Yard, 1724. (Coll. graaf en gravin Schimmelpenninck, Het Nijenhuis te Diepenheim, foto's Jan Stads).

voeding van haar twee kinderen, Anna Lucretia en Philippe Claude, alleen op zich nemen. Anna Charlotte Beijharts overleed in 1708 op hoge leeftijd. Zij is ruim 59 jaar weduwe geweest.

Tijdens zijn 'Tilburgse periode' heeft Philippe Claude de Saint Amant jarenlang gediend in het regiment van Willem Adriaan graaf van Hoorne, laatstelijk als kolonel-commandant. Vanaf 25 maart 1694 gaf hij als kolonel leiding aan een eigen regiment der infanterie. Twee bevorderingen volgden nog en wel op 4 augustus 1702 tot brigadier en op 1 januari 1709 tot generaal-majoor

Philippe Claude trad in 1671 in het huwelijk met Elisabeth de Claer. Het echtpaar kreeg drie kinderen, die allen in Gorinchem zijn gedoopt, met name: Albertina Maurice, gedoopt 24 oktober 1673; Philip Charles, gedoopt 18 november 1674 en Charles Mathurin, gedoopt 18 oktober 1676.

Na vele jaren van de ene garnizoensplaats naar de andere te zijn getrokken, vestigde Philippe Claude de Saint Amant zich samen met zijn vrouw Elisabeth de Claer op de door hem in 1697 aangekochte buitenplaats Moerenburg te Tilburg. Gezien de drukke militaire loopbaan van Philippe Claude zal zijn vrouw nogal eens alleen met de kinderen zijn achtergebleven op de huizinge Moerenburg.

Vermoedelijk is het Philippe Claude de Saint Amant geweest, die het geheel zodanig verfraaid heeft, zoals het te zien is op een 18e-eeuws schilderij. Op dit schilderij zien we dat Moerenburg is uitgegroeid tot een zeer fraai landgoed, compleet met een gracht, een toegangspoort, geflankeerd door twee zuilen, waarop twee schilddragende leeuwen en links en rechts van het landgoed een duiventil. Achter het huis Moerenburg bevond zich een lustuin, opgebouwd uit een viertal rechthoekige blokken ter weerszijden van een breed pad, dat toegang gaf tot een rijk geornamenteerd prieel. Centraal in elk van de rechthoekige blokken en in het midden van het pad staan vijf op een voetstuk geplaatste beelden. Op de zuilen van het toegangshek bij de brug over de gracht, dat toegang verschafte tot de ruime binnenplaats, had Philippe Claude dus twee hardstenen leeuwen aan laten bren-

gen. Beide naar elkaar toegewende leeuwen houden een wapenschild voor zich, met één klauw op de bovenkant rustend, terwijl de andere klauw de flank van het wapenschild vasthoudt. Bij beide leeuwen rust het schild op de staart, die tussen de achterpoten door, naar voren is gelegd. De wapens stellen respectievelijk die van de families De Saint Amant en De Claer voor. Het gedeelde wapen van De Saint Amant, dat op het schild niet (meer) van kleuren is voorzien, vertoont: I in blauw een omgekeerde zilveren degen met gouden gevest en II in rood drie paalsgewijs geplaatste vijfpruntige sterren. Het wapen van De Claer vertoont drie rechterschuinbalken.

Op 29 april 1703 laten Philippe Claude de Saint Amant, Brigadier en Colonel van een Regiment marines, en zijn vrouw Elisabeth de Claer bij notaris Arnoldus van Loon hun testament opmaken. Zij benoemden elkaar tot universeel erfgenaam en na de dood van de langstlevende hun drie kinderen. Daarnaast prelegateerden zij aan hun dochter Albertina Maurice, echtgenote van William Murray, Luitenant Colonel van een Schots Regiment, de jaarlijkse revenuen uit een huis, gelegen inde pooten te 's-Gravenhage.

Philippe Claude en zijn vrouw zijn kort na elkaar overleden. Op 27 november 1716 overleed Elisabeth de Claer en ruim acht maanden later, op 31 juli 1717, stierf plotseling de generaal-majoor. De begrafenisplechtigheid van Elisabeth de Claer vond pas tien dagen later plaats, omdat er nog ijlings een grafkelder op het hoogkoor in de kerk van Tilburg moest worden gemetseld. Ook Philippe Claude is bijgezet in de grafkelder van de familie. In de kerk hebben ook de wapen- of rouwborden van Philippe Claude de Saint Amant en Elisabeth de Claer gehangen. Ook andere leden van deze familie hebben hun laatste rustplaats gevonden in deze grafkelder. Naar aanleiding van beide sterfgevallen heeft de Tilburgse predikant twee treurdichten *Klagelijk Samen gestelt*. Zij dragen als titel mee: *Treur-dicht Op Het Christelijk Ontslapen van Me-Vrouw, M.Vr. ELISABETH DE CLAAR ... en Treur-dicht op het onverwagt, en schielyk overlyden Van den Eedelen, en Manhaften Heer De Heer PHILIPPUS SINTAMANT ...* Beide treurdichten berusten in de bi-



Wapenschilden van Philippe Claude de Saint Amant en zijn vrouw Elisabeth de Claer. Het geslacht De Saint Amant vindt zijn oorsprong in het tegenwoordige Noord-Frankrijk. De naam De Saint Amant komen we in de archiefbronnen in vele varianten tegen, zoals: De Saint Amand, De Sint Aman(d)t, De Sanctamant en De Sintaman. (Coll. graaf en gravin Schimmelpenninck, Het Nijenhuis te Diepenheim, foto's Stads).

blibliotheek van het British Museum te Londen. In het eerste treurdicht is een passage opgenomen, waar Moerenburg op lyrische wijze wordt beschreven:

*Wanneer ick mij eens ga Verbeelden,
Wat Moerenburg is, op dit Pas,
En Hoe veel, dat het nu Verscheelde,
Bij dat Het van te voren Was;
Soo seg ik, 't was een borgers Woning,
Maar nu, een Heerlijk Palijs,
Al was het een Prins, of Koning
In 't Midden van een Paradijs
Van Vrugt, en Vrugteloose Boomen,
Met bos, en dreven, net Beplant,
Besproeit van Sil'vre Water Stroomen,
Kort om. Volmaakt, aan alle Kant.*

De drie kinderen Albertina Maurice, Philip Charles en Charles Mathurin de Saint Amant waren nu ieder voor $\frac{1}{3}$ deel de rechtmatige eigenaar geworden van de huizinge Moerenburg. Men zou verwachten dat ze het landgoed zouden verkopen, maar dat is niet gebeurd. Wel heeft William Murray, de echtgenoot van Albertina Maurice, hiertoe pogingen ondernomen. Op 23 februari 1718 gaf kolonel Murray aan zijn zwager Philip Charles de Saint Amant volmacht om met de derde eigenaar, Charles Mathurin de Saint Amant, overeen te komen om de huizinge genaemt Moerenborgh, hoeven, Landerijen, Boscagien, gronden en Erven, of te verdelen of het in het openbaar te verkopen. Charles Mathurin voelde hier kennelijk niets voor en zo bleef Moerenburg nog geruime tijd in gemeenschappelijk bezit.

Toen Philip Charles de Saint Amant in het vroege voorjaar 1735 in Gorinchem overleed, zijn ook zijn neven Charles Constantin, Floris Arnout en Jean Louis, kinderen van Charles Mathurin de Saint, mede-eigenaren geworden van het landgoed Moerenburg. Op 23 april 1736 deed Albertina Maurice de Saint Amant afstand van haar eigendomsrechten. Zij heeft haar eenderde part in de huizinge Moerenburg, de stallen, koetshuis, de boerenwoning, schuren, bakhuizen, hoven, boomgaarden en alle landerijen, overgedragen aan haar broer Charles Mathurin de Saint Amant en haar neef Charles Constantin de Saint Amant. Zij stelde hierbij één voorwaarde, namelijk het *regt van inde hujsinge Moerenburg haer leven lanck te mogen wonen*. Dezelfde kopers verkregen ook van Albertina Maurice hare portie ofte gerechtigheijt inde grafstede ofte kelder en stoelen inde kercke tot tilborg. Wel bedong zij voor haar en haar kleinzoon William Graham een plaats in de familiegrafkelder. Ook verkocht zij haar aandeel in de meubels en de schilderijen, echter met de bepaling dat de kopers de portretten van haar ouders moeten laten uijtschilderen en haer de Copijen daar van overhandigen. De totale koopsom bedroeg 2250 gulden.

Luitenant-kolonel Charles Mathurin de Saint Amant, die door vererving en aankoop voor de helft eigenaar was geworden, droeg in 1739 zijn deel over aan zijn kinderen. Het gehele complex was nu in handen gekomen van Charles Constantin, Floris Arnout en Jean Louis de Saint Amant. Zij hebben echter geen moeite gedaan het landgoed voor de familie te behouden. In

1750 moet Moerenburg niet meer bewoonbaar zijn geweest, want in dat jaar is het onder de slopershamer terechtgekomen. Op 25 augustus 1750 verkochten zij voor 2450 gulden aan de weduwe van Huijbert van de Sande en haar zonen Hendrik en Gerardus: *de materiale van de Heeren Huijsinge genaemt Moerenborg gestaen alhier binnen Tilborg ter plaetse genaemt Loven, bestaende in steenen, houtwerk, pannen, leijen, loot, eijserwerk, cosijnen, deure, vensters en glasen (...) soo als het in sijn binnengraft leijt, mitsgaders de brug en hekken op deselve, de noote boomen en taxis heg op de plaets, als meede het somerhujs in den blomhof, de steenen alwaer een postuur op heeft gestaen en ses taxis piramidis*. Er werd als voorwaarde gesteld dat alles binnen een jaar moest zijn opgeruimd. De bij het complex behorende hoeve werd niet afgebroken. Deze werd op 6 oktober 1750 voor 2560 gulden verkocht aan Adriaen Jan Willemse. Ook werden nog eens 27 percelen, voornamelijk akker- en weiland, aan diverse kopers overgedragen. Dit leverde de verkopers nog eens 3578 gulden op.

Moerenburg wordt afgebroken

Hiermee was een eind gekomen aan het eens zo fraaie landgoed Moerenburg. Vijf eeuwen lang hadden de pastorie en het landgoed het gezicht van de herdgang Loven bepaald. Was het bij de aankoop door de abdij van Tongerlo niet meer dan een eenvoudige hoeve, in de eerste helft van de 18^e eeuw moet het een lust voor het oog zijn geweest. In die vijf eeuwen hebben zich op Moerenburg gebeurtenissen van zeer uiteenlopende aard afgespeeld. Met de afbraak in 1750 ging voor Tilburg een voor de historie belangrijk gebouw verloren. Nu zijn het nog slechts de archiefbronnen, de twee schildragende leeuwen, het schilderij en de onlangs opgegraven fundamenteën de bewijzen dat er ooit een huizinge Moerenburg in Tilburg is geweest.



Literatuur

- Dyck, L.C. van, 'Joannes van Ghestel, norbertijn van Tongerlo, pastoor van Tilburg († 1395). Een genealogische verkenning'. In: *De Brabantse Leeuw*, XL (1991) pp. 129-143.
- Loon, A.J.A. van, 'De huizinge Moerenburg en haar bewoners I (1358-1648)'. In: *De Lindeboom*, II (Tilburg 1978).
- Loon, A.J.A. van, 'De huizinge Moerenburg en haar bewoners II (1648-1750)'. In: *De Lindeboom*, V (Tilburg 1981).
- Loon, A.J.A. van, 'Moerenburg de oudste pastorie van Tilburg 1384-1648'. In: *Tilburg*, II (1984), nr. 3, pp.13-14.
- Schilders, Ed, 'De boeiende historie van Tilburg, de Tilburgers en hun geloof'. In: *Ach Lieve Tijd*, III (1993).

Het archeologisch onderzoek van het huis Moerenburg

Sem Peters*

** Drs. S.A.L. Peters studeerde Europese archeologie aan de Universiteit van Amsterdam, waar hij in januari 2005 afstudeerde. Hij is als archeoloog werkzaam bij BAAC in 's-Hertogenbosch.*

In de zomer van 2005 werden bij graafwerkzaamheden de resten aangetroffen van huis Moerenburg. In dit artikel wordt, vooruitlopend op het later te verschijnen rapport van BAAC, een kort overzicht gegeven van de voornaamste resultaten en conclusies van het archeologisch onderzoek.

Inleiding

Ten oosten van Tilburg, aan het Wilhelminakanaal, is de voormalige Rioolwaterzuivering Tilburg-Oost (RWZI) gelegen. Op dit terrein, dat is gelegen in het landschapspark Moerenburg, zijn al enkele jaren werkzaamheden gaande voor de realisering van een nieuw gemaal dat de naam 'Rioolgemaal Moerenburg' zal gaan dragen. De herinrichting van het terrein omvat onder meer de aanleg van een helofytensysteem waarmee afvalwater door moerasplanten zal worden gezuiverd.

In juli 2005 concentreerden de werkzaamheden hiervoor zich op het oostelijk deel van het terrein, aan de grens met de Moerenburgseweg. Ter plekke van een oude sloot werd met een graafmachine de bovengrond verwijderd waarbij, zo zou later blijken, een brede gracht aan het licht kwam. Ook werden dikke eikenhouten palen aangetroffen. Toen de bak van de kraan vervolgens over een breed, massief stuk muurwerk schraapte werd besloten de werkzaamheden stil te leggen en archeologisch advies in te winnen.

Uit historische gegevens was bekend dat tot 1750 ergens in deze omgeving het omgrachte huis Moerenburg moest hebben gestaan, en de veronderstelling was dan ook dat hier een stuk gracht en muurwerk van dit gebouw aan het licht waren gekomen.

In opdracht van het Waterschap de Dommel, in samenspraak met de gemeente Tilburg, is door BAAC, een archeologisch bedrijf uit Den Bosch een archeologisch onderzoek uitgevoerd in juli en augustus 2005.¹ Het doel van dit onderzoek was om de archeologische sporen in de reeds uitgegraven bouwput te documenteren. Daarbij diende onder meer uitsluitel verkregen te worden over de vraag of hier inderdaad resten van huize Moerenburg waren blootgelegd. Op deze vraag kon al snel bevestigend worden geantwoord. In dit artikel wordt, vooruitlopend op het later te verschijnen rapport van BAAC, een kort overzicht gegeven van de voornaamste resultaten en conclusies van het onderzoek.²

Locatie

Tot het voorjaar van 2005 was niet duidelijk waar huis Moerenburg precies had gestaan. Historisch-topografische kaarten boden geen uitsluitel omdat ze allemaal na de afbraak van het gebouw vervaardigd zijn. Op de oudste gedetailleerde kaart van Tilburg, die in 1760 door Diederik Zijnen werd voltooid, is bovendien geen bebouwing aangegeven. Toch is op deze kaart nog een restant van het voormalige kasteelterrein zichtbaar.

De kaart van Diederik Zijnen geeft onder meer water, bossages, wegen en percelen weer die in een aantal gevallen met hun toponiemen zijn aangeduid. Ook de naam Moerenburg is aangegeven. Onder deze naam staat een opvallende waterpartij afgebeeld; een lang-

Detail van de plattegrond van Diederik Zijnen uit 1760. De belangrijkste waterlopen en wegen zijn opnieuw aangegeven. Onder de naam Moerenburg is de opgravingput aangegeven met het aangetroffen deel van de gracht. De zuidwesthoek van de gracht is gereconstrueerd. (Coll. RAT, tekening BAAC).



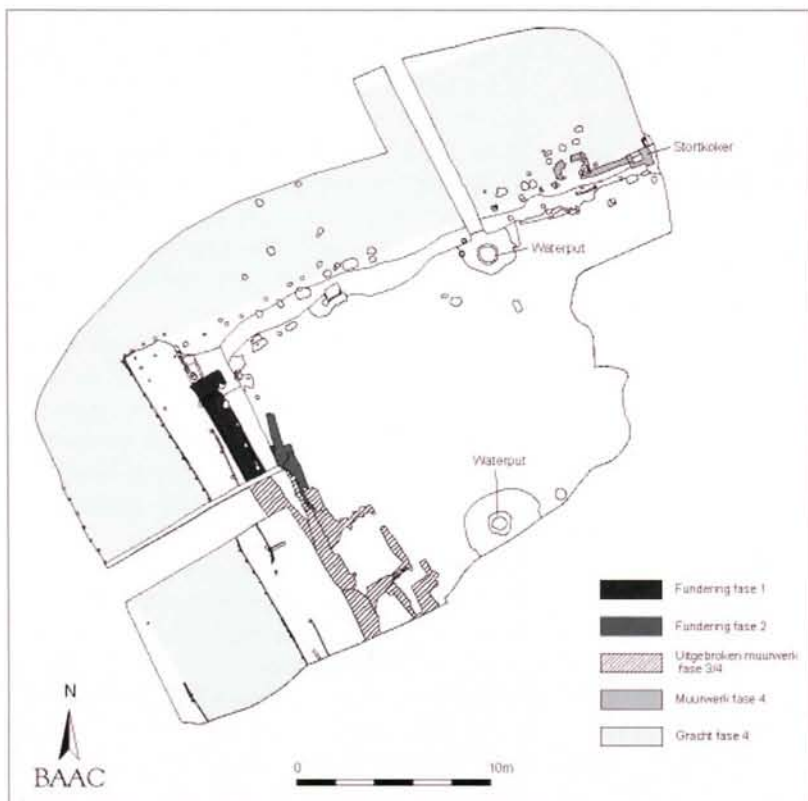
Archeologische resten

Structuren uit de periode 1350-1750

Na het stilleggen van de grondwerkzaamheden voor een helofytenfilter werd een archeologisch onderzoek uitgevoerd waarbij de in de bouwput aangetroffen archeologische structuren verder werden vrijgelegd en gedocumenteerd.

Een brede gracht, muurwerk, en de datering van vondstmateriaal toonden aan dat dit de resten van huis Moerenburg moesten zijn. De bouwput bleek aangelegd te zijn op de noordwesthoek van het voormalige 'kasteleiland' en de bijbehorende noordelijke en westelijke opgevlude gracht.

Door grondwerkzaamheden bij en na de afbraak van het vroegere complex zijn alleen de diepst aangelegde grondsporen en houten en bakstenen structuren bewaard gebleven. De natte omstandigheden hebben er daarentegen voor gezorgd dat deze resten zeer goed geconserveerd zijn. Ook organisch vondstmateriaal is hierdoor zeer goed bewaard gebleven. Het grootste deel van de in totaal 264 aangetroffen sporen en structuren is gedateerd aan de hand van vondstmateriaal en met behulp van dendrochronologie.³ Op basis van deze dateringen en gegevens uit historische bronnen zijn vier bouwfasen onderscheiden waarvan hier in kort bestek de belangrijkste sporen en structuren worden besproken.



De opgravingput omvatte iets minder dan een kwart van het omgrachte kasteelterrein.

De aangetroffen resten bestaan ondermeer uit funderingen van gebouwen, twee waterputten en beschoeiingen die zijn onderverdeeld in vier fasen (14e tot 18e eeuw). Haaks op de gracht staan twee profieldammen die hebben gediend om doorsneden van de gracht te kunnen documenteren. (Tekening BAAC).

gerekte greppel parallel aan de Moerenburgseweg met twee in westelijke richting uitstekende zijden.

Tijdens het archeologisch onderzoek werd al snel duidelijk dat deze afgebeelde waterpartij ergens in de buurt van het opgravingsterrein moest hebben gelegen. De grote verrassing kwam echter nadat de huidige topografie met de opgravingsput over de oude kaart van Zijnen was gelegd. Toen bleek het blootgelegde stuk gracht vrijwel naadloos aan te sluiten op de afgebeelde waterpartij. Door de nog ontbrekende zuidwestelijke hoek aan te vullen is een in het vierkant lopende gracht gereconstrueerd waarbinnen een eiland lag; het 'kasteleiland' van huis Moerenburg. Op de reconstructie valt te zien dat het opgegraven deel iets minder dan een kwart van het voormalige omgrachte terrein omvat. Op de kaart van Zijnen staat onder de naam Moerenburg nog een tweede opvallende waterpartij aangegeven. Deze staat haaks op de Moerenburgseweg.

Het huidige landschapspark Moerenburg wordt in west-oostelijke richting doorsneden door een aantal waterlopen; de Leij, de Korvelse waterloop en Waterloop Nr. 16. Huis Moerenburg stond in een beekdal dat aan drie zijden omgeven was door het water van deze riviertjes. Ten noord-westen van het gebouw kwamen de Korvelse waterloop en Waterloop Nr. 16 samen om vervolgens ten oosten daarvan uit te stromen in de Leij. De meest zuidelijke waterpartij op de kaart van Diederik Zijnen zou gezien de oriëntatie een aftakking geweest kunnen zijn van de Korvelse waterloop of Waterloop Nr. 16 waarmee de gracht van Moerenburg van water werd voorzien en afwaterde in de Leij. Deze waterpartij is tegenwoordig nog als een depressie zichtbaar in een weiland aan de Moerenburgseweg.

Fase 1

De oudste aangetroffen sporen en vondsten dateren uit de 14e eeuw. Aan de westzijde van het terrein, tegen de oever van het eiland, is een deel van een bakstenen fundering aangetroffen met een aanlegbreedte van 1,20 meter. De totale lengte kon binnen het kader van het onderzoek niet worden bepaald. Dit is het restant van een huis dat met de westgevel in of tegen het water van de gracht stond. Funderingen van de overige gevels waren minder diep aangelegd en zijn bij latere werkzaamheden verdwenen. Naast dit muurwerk uit de tweede helft van de 14e eeuw zijn op het kasteleiland drie geïsoleerd gelegen paalsporen aangetroffen uit de 14e of 15e eeuw, waarvan niet duidelijk is tot wat voor soort structuur ze behoord hebben.

Dat er in deze vroegste periode al een gracht aanwezig was, kan worden geconcludeerd uit de diepe aanleg van de bakstenen fundering en enkele restanten oude grachtvulling met aardewerk uit deze periode. Omdat de gracht kort na 1680 geheel opnieuw werd uitgegraven kan alleen worden vastgesteld dat deze van oorsprong niet breder geweest kan zijn dan negen meter.

Fase 2

In de tweede helft van de 15e eeuw is het gemetselde gebouw aan de westoever van het eiland afgebroken. De bakstenen van de brede fundering aan de grachtkant zijn hierbij grotendeels uitgebroken om hergebruikt te worden. Op dezelfde plek werd vervolgens een nieuw gebouw neergezet waarvan ook weer slechts één stuk fundering is overgebleven. Als bescherming tegen afkalving door de gracht werd vóór deze muur een beschoeiing gebouwd van eikenhouten

Noot redactie:

De namen van de waterlopen (links) op het kaartje op blz.52 zijn abusievelijk verwisseld.

palen en planken. Om deze palen de grond in te krijgen moesten gaten gehakt worden in het restant van de fundering uit fase 1. Op de strook land tussen de beschoeiing en de muur, het zogenaamde voorland, is gedurende de late 15e en de 16e eeuw huishoudelijk afval, dat met name bestond uit botten en aardewerk, gedeponeerd. Dit bewoningsafval is afgedekt door een laag met baksteenpuin, dakleien en houtskool wat erop lijkt te wijzen dat het betreffende huis omstreeks het midden van de 16e eeuw door brand is verwoest.

Fase 3

Uit de periode tussen het midden van de 16e eeuw en het einde van de 17e eeuw zijn geen sporen van gebouwen gevonden. Wel zijn restanten van beschoeiingen aangetroffen bestaande uit houten palen en planken. In deze fase werd ten minste driemaal een nieuwe beschoeiing gemaakt, waarbij de oever van het kasteleiland door aanplemping met zand steeds verder in noordelijke en westelijke richting verschoof.

Fase 4

Kort na 1680 zijn er grootscheepse nieuwbouwwerkzaamheden uitgevoerd op het terrein. In ieder geval het noordelijke en westelijke deel van de gracht is toen geheel opnieuw uitgegraven en voorzien van een nieuwe beschoeiing. Deze gracht had een breedte van 6 meter. Door middel van dendrochronologie is vastgesteld dat een paal uit de beschoeiing na 1680 werd gekapt. Op de westzijde van het eiland zijn enkele uitbraaksleuven aangetroffen die het laatste restant vormen van een gebouw. Het betreft onder meer het puin van een ruimte van 2,60 bij 3,40 meter. Gezien de diepe aanleg zou dit een kelder geweest kunnen zijn. Daarnaast zijn twee gemetselde waterputten aangetroffen en een stortkoker die uitmondde in de gracht. Uit de vullingslagen van de gracht vóór deze latrine is een zeer grote hoeveelheid vondstmateriaal verzameld.

Vondstmateriaal uit de periode 1680-1750

Het vondstmateriaal is in een betrekkelijk korte periode, tussen het uitgraven van de gracht na 1680 en de sloop van het gebouw in 1750, in de noordelijke gracht

gedeponeerd. Dit was de periode dat de families van de hoge militaire officieren Graham en later De Saint-Amant het huis bewoonden. In de stortkoker bevond zich een laag beer, wat erop wijst dat daarboven een latrine stond. Via de gemetselde stortkoker kwamen uitwerpselen en huishoudelijk afval in de gracht terecht, waar het zich ophoopte. Dat huishoudelijk afval bestond voor het belangrijkste deel uit keukengerei en tafelwaar van aardewerk en glas, etensresten (botten, zaden en pitten) en kledingstukken.

In totaal zijn 5104 scherven van aardewerk en 770 scherven van glas uit de vullingslagen van de gracht geborgen. Vijftig voorwerpen die een beeld geven van dit omvangrijke vondstcomplex worden hier getoond en beschreven. Enkele van de afgebeelde exemplaren waren nog compleet toen ze werden gevonden, de rest is geplakt en gerestaureerd.⁴

Het vondstmateriaal geeft een beeld van de levenswijze en rijkdom van de bewoners van het landgoed Moerenburg in de eerste helft van de 18e eeuw. Zo vormde het drinken van thee uit dure kopjes van Chinees porselein een onderdeel van hun aristocratische manier van leven. In de gracht zijn verschillende uit China geïmporteerde kopjes en schoteltjes aangetroffen van meerdere serviezen. Enkele kopjes hebben een bruine buitenzijde en worden ook wel aangeduid met de term *capucijnerwaar* naar de bruine kledij van deze monniken.⁵

Het aardewerk bestaat verder uit keukengerei zoals kookpotten, kookkannen, bakpannen en steelpannen. Behalve gerei van aardewerk werden ook metalen ketels en pannen gebruikt. Dergelijke metalen voorwerpen worden bij opgravingen echter zelden teruggevonden, omdat deze in tegenstelling tot aardewerk voorwerpen door een ketellapper opgelapt, of als oud metaal hergebruikt konden worden. Kommen werden onder meer gebruikt als serviesgoed maar er konden ook vloeibare gerechten als pap in opgewarmd worden. Zo heeft het kleine kinder- (?) kommetje aan de onderzijde een zwarte roetaanslag doordat het in het vuur of op de gloeiende as heeft gestaan. Voor de opslag van levensmiddelen werden onder andere potten gebruikt die met een stop van kurk of hout konden worden afgesloten.

Links Stortkoker van een latrine tegen de noordelijke grachtoever en rechts houten beschoeiing van de grachtoever aan de westzijde van het terrein, beide te dateren in de periode 1680-1750. (Foto's BAAC).





Chinees porselein uit de periode 1675-1725. (Foto BAAC).

Naast het keukengerei is er opvallend veel tafelwaar voor het opdienen van gerechten, en serviesgoed gevonden. In grote schalen konden gerechten worden geserveerd. Dit met concentrische cirkels, golflijnen, een vogel en soms een jaartal versierde schotelgoed werd geïmporteerd uit het Nederrijnse gebied (Duitsland). De borden 9 t/m 12 zijn uit het zelfde productiegebied afkomstig en werden alle, gezien ook de vele snijsporen, gebruikt om van te eten. In een zogenaamde aardbeikop werden aardbeien gepresenteerd. Dit voorwerp stond op drie pootjes en had in de bodem een gat waardoor spoelwater kon uitlekken.

Meer verfijnd en duurder aardewerk is het faience schotelgoed. Dit schotelgoed werd in Nederland geproduceerd, maar de geschilderde decoraties zijn geïnspireerd op Chinees porselein, dat met name in de 17e en 18e eeuw zeer geliefd was. Van dit faience aardewerk zijn zowel kleine, middelgrote als grote borden teruggevonden die onderdeel uitmaakten van verschillende serviezen. In blauw en in een enkel geval polychroom zijn decoraties geschilderd met onder meer Chinese figuren, landschappen, en bloemmotieven.

Ook van de gegeten maaltijden zelf zijn resten aangetroffen. Het botmateriaal dat uit de gracht is verzameld geeft een beeld van de soorten vlees, vis, wild en gevogelte die gegeten zijn. Zo zijn onder meer botten gevonden van rund, varken en schaap/geit, kabeljauw, haas, konijn, kip, eend en fazant. Aan de snij- en

haksporen op deze botten valt onder meer te bepalen welke delen van de verschillende soorten werden gegeten en hoe er geslacht werd.⁶

De macrobotanische resten omvatten onder meer pitten van pruimen, kersen en druiven en schillen van hazelnoten en walnoten.⁷

Wijn werd onder meer bewaard in uivormige flessen zoals afgebeeld en gedronken uit zogenaamde roemers en kelkglazen. Ten minste vijftien kelkglazen die behoren tot dezelfde serie zijn geblazen van loodglas en worden naar hun Engelse voorbeeld aangeduid met de term *façon d'Angleterre*.⁸

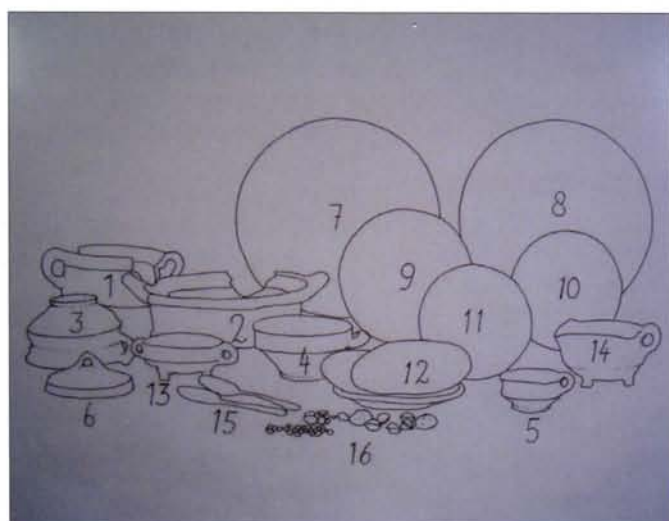
In de gracht zijn ook zeer veel kleipijpen gevonden. Deze pijpen, die werden gebruikt voor het roken van tabak, zijn van een goede kwaliteit. Veel exemplaren hebben een zogenaamd reliëfmerk op de kop zoals een driemaster, een vaas met bloemen of initialen. De afgebeelde kop is aan beide zijden versierd. Op één zijde staat een windmolen, terwijl op de andere zijde een gekroonde leeuw te zien is in de zogenaamde Hollandse tuin. Door deze merken is het mogelijk de pijpen toe te schrijven aan pijpmakers uit Gorinchem.⁹ Opmerkelijk is dat leden van de familie De Saint-Amant gedoopt en begraven werden in deze stad.¹⁰

Van een heel andere categorie tot slot zijn verpakkingen van geneesmiddelen die bij de apotheek gehaald konden worden. De afgebeelde zalfpotjes zijn van steengoed en aardewerk en werden gefabriceerd in het Duitse Westerwald. Daarnaast zijn glazen medicijnflesjes aangetroffen met verschillende vormen en afmetingen. Eén niet afgebeeld exemplaar bevat nog een stinkende vloeistof en is afgesloten met een kurk. Opvallend is dat een groot deel van deze verpakkingen nog compleet zijn.

Huis Moerenburg

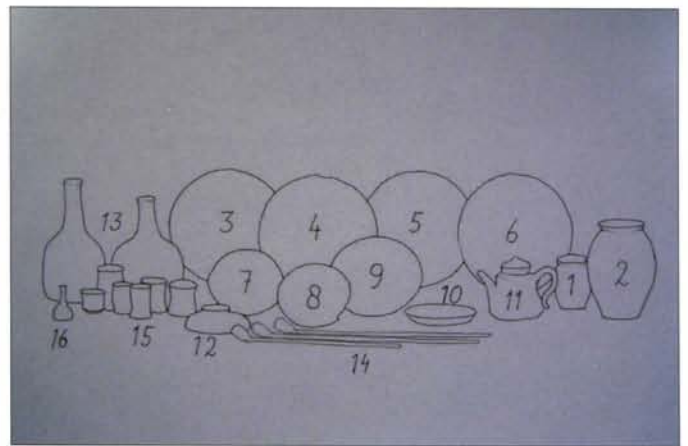
De omgeving waarin Moerenburg gelegen was, bestaat in grote lijnen uit esdekken en beekdalgronden. Op de hogergelegen gronden in het noordelijk deel van het gebied ontstonden vanaf de late middeleeuwen door zogenaamde potstalbemesting esdekken die gebruikt werden als akker. De zandige beekdalgronden werden gebruikt als weidegronden en zijn ontstaan onder natte omstandigheden waarbij soms een laag

Vondstmateriaal uit de noordgracht van huis Moerenburg (1680-1750). Nrs. 1 en 2: aardewerk kookpotten, nr. 3: aardewerk kookkan, nr. 4: aardewerk kom, nr. 5: aardewerk kommetje, nr. 6: aardewerk deksel, nrs. 7-12: aardewerk schotelgoed, nr. 13: aardewerk aardbeikop, nr. 14: aardewerk vuurtest, nr. 15: tinnen lepels, nr. 16: pitten van kersen en perziken en schillen van hazelnoten. (Foto en tekening BAAC).





Vondstmateriaal uit de noordgracht van huis Moerenburg (1680-1750)
Nrs. 1 en 2: aardewerk voorraadpotten, nrs. 3-10: faïence schotelgoed, nr. 11: aardewerk theepotje, nr. 12: steengoed schoteltje, nr. 13: glazen wijnflessen, nr. 14: stenen pijpen, nr. 15: aardewerk en steengoed zalfpotjes, nr. 16: glazen medicijnflesjes. (Foto en tekening BAAC).



Gedecoreerde pijpenkop uit de werkplaats van Johannes de Hoog. Deze Gorinchemse pijpenmaker was actief tussen 1714 en 1744. (Foto BAAC).



moer (veen) werd gevormd.¹¹ In de 14e eeuw werd in deze agrarische omgeving huis Moerenburg gebouwd. Op basis van de oudst bekende historische bron kan worden verondersteld dat dit huis al van vóór 1358 moet dateren. In de betreffende akte is namelijk sprake van de verkoop van een *mansus Moerenborch*.¹² In een akte die 25 jaar later, in 1383, werd opgetekend, is sprake van: '*eenre woeninghe gheheyten Moerenborch met allen hare toebehoerten ende in twee stucken lands*.' De ligging te midden van akkers en weilanden en de term *mansus* waarmee, zo wordt aangenomen, een hoeve werd aangeduid, onderstrepen het agrarische karakter van deze woning.

Uit de archeologische gegevens blijkt dat er in de tweede helft van de 14e tot in de tweede helft van de 15e eeuw sprake was van een relatief groot omgracht terrein met een bakstenen huis dat met daktegels gedekt was. De muren moeten gezien de aanlegbreedte van de aangetroffen fundering (1,20 meter) relatief dik geweest zijn. Uit latere historische bronnen blijkt dat er toen op het omgrachte terrein naast een huis ook sprake was van onder meer een schuur, stallen en een poortgebouw (vanaf 1559).¹³ Tevens omvatte het complex, in ieder geval in latere perioden, een boerderij die verpacht werd en een boomgaard, akkers, weilanden en heidegronden.¹⁴

Vergelijkbare woningen zijn in Brabant niet zeldzaam. Met name rond Sint-Michielsgestel en Sint-Oedenrode in het beekdal van de Dommel en rond Oosterhout bevonden zich concentraties van deze huizen.¹⁵ Over het algemeen dateren deze in eerste aanleg uit de 14e eeuw en werden ze gebouwd door leden van de lagere adel. Om tot de adelstand te mogen horen, moesten deze lieden een zogenaamd rittermatig leven leiden, wat onder meer uitgedrukt diende te worden in het uiterlijk van hun woning. Daarbij hoorde een gracht, een aanzienlijk huis dat vaak gedekt was met leisteen, en andere kasteelachtige kenmerken als een brug en een poort. In tegenstelling tot kastelen waren deze woningen echter niet verdedigbaar. Dat wil zeggen dat ze door hun beperkte muurdikte niet bestand waren tegen kanonnenvuur.

Opvallend is dat huis Moerenburg in de 14e en het begin van de 15e eeuw nog aanzienlijke muren moet hebben gehad. Omstreeks 1450 werden deze echter afgebroken en vervangen door een veel minder diep

aangelegd gebouw met veel dunnere muren. Over de ontwikkeling van de gebouwen na de Middeleeuwen heeft het archeologische onderzoek weinig gegevens opgeleverd. Historische bronnen bieden wel enige aanknopingspunten voor een reconstructie van het huis in deze periode maar het voert te ver om deze hier uitgebreid te analyseren.¹⁶

Uit de laatste fase is de enige en meteen een zeer gedetailleerde afbeelding van het huis bewaard gebleven. Het betreft een schilderij uit het begin van de 18e eeuw dat zich momenteel in de collectie van het Noordbrabants museum in 's-Hertogenbosch bevindt. Op dit schilderij is huis Moerenburg weergegeven gezien vanaf de Moerenburgseweg. Een brug en een poort, geflankeerd door twee natuurstenen beelden van leeuwen, verschaften toegang tot het eiland met het huis. Dit riant ogende landhuis bestond uit ten minste drie vleugels. De aangetroffen restanten van funderingen en een kelder bevonden zich onder de aan de westzijde gelegen vleugel van dit gebouw. De latrine bevond zich aan de rechterzijde tegen de grachtkant. Hier staat een huisje afgebeeld dat een sekreet lijkt te zijn.

Uit historische bronnen kan geconcludeerd worden dat het complex in 1660 in een zeer vervallen staat verkeerde, zodanig dat het '*niet wel te bewoonen*' was.¹⁷ In of na 1660 moeten de oude gebouwen op het eiland verbouwd of vervangen zijn waarbij de situatie ontstond zoals afgebeeld op het schilderij. Wie voor deze verbouwingen de opdracht gaf is niet met zekerheid te zeggen. Drie voor de hand liggende mogelijkheden zijn de respectieve eigenaren: rentmeester Van Boucholt (eigenaar van 1664-1672), kolonel Graham (eigenaar van 1691-1697) of kolonel De Saint Amant (eigenaar vanaf 1697).

Toen de familie De Saint Amant het huis in 1750 verkocht, werd daarbij vastgelegd dat de koper het complex binnen een jaar tot de grond toe diende af te breken. Al het bruikbare bouw materiaal dat bij de sloop van de gebouwen vrijkwam werd verkocht; '*de materiale van de Heeren huijsinge genaemt Moerenborg (...) bestaende in Steenen, houtwerk, pannen, leijen, loot, ijsenwerk, cosijnen, deure, vensters, glazen*'.¹⁸ Dat men daarbij grondig te werk ging blijkt wel uit het feit dat er vrijwel geen funderingen uit deze periode meer zijn aangetroffen. Alle bakstenen werden uitgebroken,

en wat achterbleef waren enkele uitbraaksleuven met puin. Met de rest van het bouwpuin werd de gracht gedempt. Deze puinlagen bestonden onder meer uit bakstenen, plavuizen, wandtegels, pleister, mortel, dakpannen, daklood en loodstrips van glas-in-loodramen.

Conclusie

De archeologische resten die in 2005 bij toeval werden ontdekt, zijn inderdaad van het huis Moerenburg. Gedurende ruim 400 jaar bevond zich op de bewuste locatie een 'kasteleiland' met een woning die in de loop van de tijd verschillende malen is verbouwd of geheel vervangen door nieuwbouw. Had het tegen het einde van de 14e eeuw wellicht nog enige defensieve waarde door de dikke muren en de omringende gracht, omstreeks 1700 stond hier een aanzienlijk landhuis met een formele tuin. Van de laatste bewoners is een grote hoeveelheid huishoudelijk afval aangetroffen. Dit biedt een bijzonder inzicht in de levenswijze van hoge Staatse officieren in het generaliteitsland Brabant gedurende de eerste helft van de 18e eeuw.

In totaal is iets minder dan een kwart van het voormalige omgrachte terrein blootgelegd en onderzocht. Het resterende deel bevindt zich nog onder de grond op het terrein van de voormalige rioolwaterzuivering. De sporen die bij het onderzoek werden blootgelegd zijn weer afgedekt met een laag zand. Waterschap de Dommel heeft besloten om de bouwplannen voor het helofytenfilter aan te passen en de resten van het kasteelterrein voorlopig in de grond te behouden.

Het opgravingsterrein gezien naar het zuidoosten. Op de voorgrond de zes meter brede gracht met een beschoeiing van houten palen en planken. Links het kasteleiland. (Foto BAAC).



noten

- 1 BAAC is een onderzoeks- en adviesbureau voor Bouwhistorie, Archeologie, Architectuur- en Cultuurhistorie.
- 2 BAAC rapport 05.238 (in voorbereiding).
- 3 Bij dendrochronologisch onderzoek wordt de ouderdom van een eikenboom waaruit een plank of balk is gezaagd bepaald aan de hand van het groeipatroon van de jaarringen in het hout.
- 4 De restauratie van deze voorwerpen is uitgevoerd door de Archeologische Werkgroep voor Nederland (AWN), Afd. 23.
- 5 Determinatie porselein: A. Kaneda (BAAC).
- 6 Het botmateriaal is gedetermineerd door Th. de Jong (Archeologisch Centrum Eindhoven).
- 7 Uit de storkoker is een beermonster genomen voor onderzoek aan micro- en macrobotanische resten. Dit onderzoek wordt uitgevoerd door BIAx consult (Onderzoeks- en Adviesbureau voor Biologische Archeologie en Landschapsreconstructie).
- 8 Henkes (1994).
- 9 Van den Berge (2003).
- 10 Van Loon (1981).
- 11 Gheysen et al. (2005).
- 12 Van Loon (1978).
- 13 In 1559 wordt Moerenburg omschreven als: 'die pastorie te weten huijsinge, schuur, poort stallingen ende zijne andere edifitien met hof ende boomgaert, tsamen omgraven ende bewatert zijnde'. Zie: Van Loon (1978).
- 14 Van Loon (1978).
- 15 Schuyf (1983).
- 16 Zie: Van Loon (1978, 1981) en BAAC rapport 05.238 (in voorbereiding).
- 17 Van Loon (1981).
- 18 Van Loon (1981).

Literatuur

- Berge, H. van den, et al., *In Gorcum gebakken. Aardewerk, kleipijpen en wandtegels* (Gorcum 2003).
- Gheysen, K., E. de Boer, S. van der Loo en H. van Dijk, *Tilburg-Moerenburg. Archeologisch en cultuurhistorisch bureauonderzoek*. BILAN rapport 2005/36 (Tilburg 2005).
- Groeneweg, G., *Bergen op Zooms aardewerk* (Waalre 1992).
- Haslinghuis, E.J., en H. Janse, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie* (Leiden 2001).
- Henkes, H.E., *Glas zonder glans*. Rotterdam Papers 9 (Rotterdam 1994).
- Janssen, H.L., 'Bricks, tiles and roofing-tiles in 's-Hertogenbosch during the middle ages'. In: *Terres cuites architecturales au moyen âge* (Arras 1986).
- Janssen, H.L. et al., *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen* (Utrecht 1986).
- Klijn, E.M.Ch.F., *Loodglazuuraardewerk in Nederland. De collectie van het Nederlands openluchtmuseum* (Arnhem 1995).
- Loon, A.J.A. van, 'De huizinge Moerenburg en haar bewoners I (1358-1648)'. In: *De Lindeboom*, II (Tilburg 1978).
- Loon, A.J.A. van, 'De huizinge Moerenburg en haar bewoners II (1648-1750)'. In: *De Lindeboom*, V (Tilburg 1981).
- Ruempol, A.P.E. en A.G.A. van Dongen, *Pre-industriële gebruiksvoorwerpen. 1150-1800* (Rotterdam 1991).
- Schuyf, J., 'Moated sites in Brabant (Netherlands)'. In: *Château Gaillard. Etudes de castelologie médiévale. 11 Actes de colloque international tenu à Karrebaksmunde (Danemark) 30 aout-4 septembre 1982* (Caen 1983).
- Stoepker, H., *Graven naar het kasteel van Tilburg* (Waalre 1986).

Moerenburg als natuurgebied

Henk Kuiper*

** Henk Kuiper (1951) is een autoriteit op het gebied van bomen. Hij deed onderzoek voor o.a. Staatsbosbeheer, de gemeente en de provincie Utrecht, de provincies Gelderland en Noord-Brabant en de Belgische provincie Antwerpen. Momenteel is hij werkzaam bij de Stichting Stadsbomen Tilburg. Hij heeft diverse publicaties op zijn naam staan. Vorig jaar verscheen van hem 'Tilburg daar leeft meer dan je denkt'.*

Een als boek uitgebracht inventarisatierapport over de natuur in Moerenburg was onlangs in de krant het prominente Tilburgse nieuwsitem.¹ Een grote foto onderstreepte daarbij het nieuws dat zelfs 'de dikste boom van Tilburg' in Moerenburg staat. Niet voor niets dus worden met Nationale Parkendag 2006 de schijnwerpers speciaal gericht op Moerenburg. Maar wat zijn precies de natuurkwaliteiten die dit gebied verder onderscheiden van andere 'parken' en andere natuur in Tilburg?

Het motiveren van de speciale aandacht voor Moerenburg blijkt nog niet zo eenvoudig. Navraag bij Stichting Stadsbomen Tilburg leert dat 'de dikste

boom van Tilburg' helemaal niet in Moerenburg staat. Elders in de gemeente staan diverse nog dikkere bomen, maar zonder dat ze bijzondere publiciteit krijgen. Zelfs de oude Tilburgse Lindeboom kreeg nooit speciale media-aandacht als 'dikste boom van Tilburg'. En zijn later in een boek onthulde betekenis als oudste Vrijheidsboom en oudste Oranjeboom van het land² werd toen in de krant nota bene vertaald met dikke letters: 'boom was pro-Duits'.³ Bepalen bouwplannen en bestemmingsplannen soms de voorlichting? En nu Moerenburg geen potentiële bouwlocatie meer is, maar de bestemming 'natuur' heeft gekregen, worden daar de natuurwaarden juist extra aangedikt en over-dreven? Of is Moerenburg écht zo bijzonder?

Paradijs

Rond 1700 schreef een toenmalige bewoner van Huize Moerenburg, dominee Ulaeus over Moerenburg in een groot gedicht de volgende regels:

*...een Paradijs
Van Vrucht-, en Vruchteloze Boomen,
Met bos, en dreven, net Beplant,
Besproeit van Sil'vre Water Stroomen,
Kort om. Volmaakt, aan alle Kant.*

Wat hij als paradijselijk beleefde was echter vooral, zo niet uitsluitend, het gecultiveerde, door mensenhanden aangeplante groen direct rond Huize Moerenburg. Over een paradijselijke beleving van de wijde, meer natuurlijke omgeving moeten we ons niet te veel illusies maken. Oude namen in de omgeving, zoals 'Helleputten' en 'Galgeven' getuigen eerder van heel andere associaties. Toch zou het landschap van toen voor de natuurliefhebber van nu een paradijselijke ervaring zijn geweest. Maar monniken en pachters van de abdij van Tongerlo hadden een ander paradijselijk visioen: ontginning. Onderdeel van een Moerenburgs pachtcontract in de 17e eeuw was niet toevallig 'jaarlijks 10 roeden ontginnen van de quaede weij'.⁴ En ongetwijfeld was die 'quaede weij' volgens de huidige maatstaven een natuurjuweel van de eerste orde. Maar ten aanzien van dat soort waarden was Moerenburg tot in onze moderne tijd het toneel van een opvallende rauwheid en onverschilligheid. Het riviertje de Oude Leij veranderde zowel in naam als bestemming in 'de Vuile Leij'. Veel ververijen en wol-



De Moerenburgseweg is in 1952 nog een zandpad. (Coll. RAT).



De Baars gelegen onder Enschoot nabij het Baksven, jaren dertig van de vorige eeuw. (Coll. RAT).

wasserijen waren gesitueerd tussen de Oude Leij en de Nieuwe Leij. Zo konden ze hun afvalwater lozen op de Oude Leij, waardoor de fabriek ook verder stroomafwaarts nog steeds schoon water uit de Nieuwe Leij kon betrekken. In Moerenburg kwamen beide beken weer bij elkaar om daarna als Voorste Stroom richting Oisterwijk te stinken. In 1934 stroomde na een wolkbreuk het hoge water van de beek in de plas de Buunder (Grollegat), hetgeen onmiddellijk leidde tot massale vissterfte.⁵ Op diverse plekken zijn later ook niet toevallig hoge concentraties aan zware metalen vastgesteld. In zekere zin was Moerenburg de plek van de eerste grote milieuproblemen in Tilburg. Wat is uitgerekend hier niet allemaal gestort in de moerassen, oude veenputten en natte weiden! 'Er staan weliswaar bordjes verboden toegang', zo schreef Pierre van Beek, 'maar dat lijkt meer uitnodiging dan verbod.'⁶

Een rijk natuurverleden

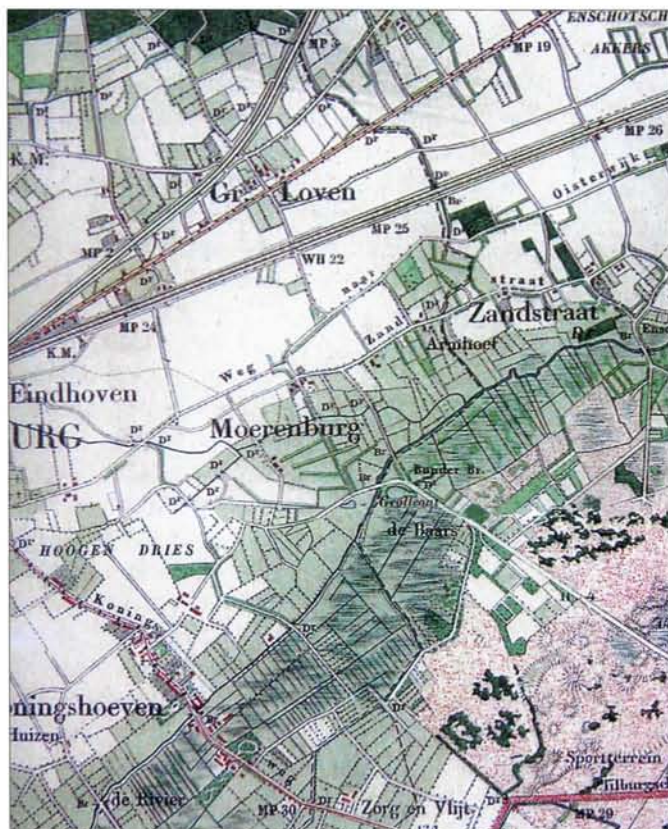
De Leij in Moerenburg met populieren. (Foto Henk Kuiper).

Toch moet Moerenburg rond 1930 nog een heel bijzondere natuurplek geweest zijn. De krant schreef toen zelfs over een donkere en bijzonder slanke soort

'meeuw' die op de plas de Buunder (Grollegat) zijn voedsel uit het water pikte.⁷ 'Venkraai' zo heet de vogel in het artikel, en dat was toen de lokale aanduiding voor de zwarte stern. Deze vogel is nu als broedvogel in Brabant vrijwel uitgestorven. Zwart op wit echter staat op krantenpapier voor Moerenburg een aantal genoteerd van 3000! Dit is geen typefout, u las hier zojuist drieduizend! Stel dat de krant destijds wel typefouten en beoordelingsfouten heeft gemaakt, ook een aantal van 100 is nu nauwelijks nog te geloven. Gelukkig zijn er nog Tilburgers die het voorkomen van de zwarte stern kunnen bevestigen. 'Een broedkolonie hadden ze in een nat weiland dat later de vuilstortplaats van Enschoot werd', zo weet bijvoorbeeld nog een van de oudste KNNV-leden, Ger Bogaers. 'We zagen daar zelfs een jager met aan zijn riem jonge zwarte sterns als jachtbuit! Ze broedden toen ook overal langs de Oisterwijkse vennen en in de leemputten van Stevens (Rauwbraken). En een laantje bij de Baars noemden we het *nachtegalenlaantje*', zo vertelt hij alsof het toen beleefde natuurgeluk nog altijd voortduurt. 'Er zaten elk jaar vijf tot zes koppels.' Hoe de wereld veranderd is blijkt ook uit zijn herinneringen aan hier broedende grutto's, tureluurs en watersnippen. Zouden soms ook de afgebeelde ooievaars op het schilderij van Moerenburg destijds levende werkelijkheid zijn geweest?

Uit de jaren zestig herinner ik me zelf nog dat watersnippen hun baltsvluchten maakten boven de nu afgesloten Meierijbaan. Ook deze vogelsoort is als Brabantse broedvogel nu vrijwel verleden tijd. Ik was toen buitengewoon onder de indruk van de kleine, natte, met oude elzen en elzenhakhout omzoomde hooilandjes, het broekbos, de rietvelden, de wilgenmoerassen. Rietzangers en rietgorzen zongen er in dusdanige aantallen dat ik niet op het idee kwam om ze tellen, laat staan kon bedenken dat ze later allemaal verdwenen zouden zijn. Even onvoorstelbaar was de gedachte dat ook blauwborst, waterral, zomertaling en sprinkhaanrietzanger zouden verdwijnen. In de richting van het Galgeven zag ik in de jaren zestig ook nog korhoenders. En overal zongen geelgorzen, een hier nu eveneens verdwenen vogel die destijds vanwege zijn talrijkheid door jonge natuuronderzoekers niet eens genoteerd werd. Verder herinner ik me nog goed de gagel, de koningsvarens, de veldjes met dotterbloemen en weides vol met pinksterbloemen en echte koekoeksbloem. En veel Tilburgers kunnen nog bevestigen dat hier in de winter en tijdens de trek soms duizenden sijsjes verbleven. De Leijmoerassen, daar werden ze gevangen. Toch namen de aantallen pas af na aantasting van hun biotoop. Toen kwamen, gepaard aan ingrijpende verkeersplannen, de bestaande natuurwaarden juist helemaal niet in de publiciteit. Pas na de aanleg van de A58 kwam er een groot artikel van Pierre van Beek in het Nieuwsblad van het Zuiden.⁸ 'Landschapsbederf in optima forma', zo schreef hij, 'een monstrum, snijdt het gebied radicaal in tweeën'. In mijn boekje 'Huttonia' wijdde ikzelf ook enige regels aan mijn in het Leijdal opgedane natuurervaringen.⁹ 'Het "ruim baan voor de auto" leidde tot





Topografische kaarten van ongeveer 1900 (links) en 1980 (rechts) laten grote veranderingen in het landschap zien. In 1900 is op de kaart het beekdal nog de meest opvallende structuur. (Coll. Henk Kuiper).

geasfalteerde Leijmoerassen te midden van autokerkhoven, terwijl het stilste en meest ongerepte gebied dat ik kende, werd bedolven onder meters dikke lagen afval. Weg al die kunststukjes van Moeder Natuur die mijn eerste natuurgevoelens hadden wakker gemaakt. Alles doorsnijdende hoogspanningsmessen verschenen in een landschap doordrenkt met onschuldig sap van duizenden planten.⁹

Modern landschap

Nog in de 17e eeuw was er niet ver van huize Moerenburg sprake van echt moer, ofwel veen, getuige de aanwezigheid van 'een moervelt met uytgesteekten putten'.¹⁰ Als we ons dat realiseren is het helemaal ongelooflijk wat de mens in dit landschap allemaal heeft veranderd. Al het veen is afgegraven, de beken zijn vergraven en uitgediept; de grondwaterstand is verlaagd en de grond zelf opgehoogd; bergen puin en afval zijn er gestort; metalen, mineralen, gier, kunstmest en stalmest zijn er toegevoegd; er kwamen hoogspanningsmasten, plassen voor zandwinning, sportvelden, volkstuinten, een spoorlijn, een kanaal en moderne snelwegen, en aanhoudend verkeerslawaaï nam de plaats in van de vroegere stilte. Het gebied krijgt nu het predikaat 'landschapspark', maar om wat voor landschap gaat het hier dan? Het landschap is toch helemaal verwoest juist? Waar vind je zoveel menselijke invloed in het landschap zo geconcentreerd bij elkaar? Het is in elk geval een buitengewoon modern landschap. Overal zie je nadrukkelijk de sporen van de mens, alom domineren zaken waarmee mens en economie zich manifesteren. Maar dat wil niet zeggen dat er dus verder op natuurgebied weinig te beleven valt. Recent publicaties over

de natuur in de bebouwde kom van Tilburg bewijzen dat de combinatie mens en natuur juist buitengewoon boeiend en interessant kan zijn.¹¹ Het onlangs als boek uitgebrachte inventarisatierapport laat dit speciaal ook voor Moerenburg zien.¹² Er is een volledige inventarisatie gemaakt van de in het gebied groeiende planten, en dat leverde een totaal op van 378 verschillende soorten.

Bonte mix met veel nieuwe natuur

Die grote variatie in plantensoorten is niet verwonderlijk als we kijken naar de door de mens toegevoegde variatie in het gebied. We creëerden er voedselrijke, voedselarme, droge en natte wegbermen; we realiseerden er droge spoorbermen en natte slootkanten; we zorgden naast het stromende water van de Leij voor allerlei typen stilstaand water, sloten, poelen, plassen en een kanaal; naast de oude houtwallen en oude broekbosrelicten creëerden we aangeplante bosjes, akkers, weilanden, tuinen en volkstuinten. Die deelbiotoopjes hebben allemaal hun specifieke planten. De door de mens aangebrachte verscheidenheid vertaalt zich zodoende in een groot aantal plantensoorten. Dankzij zoutstrooien groeien langs de snelweg zelfs planten die vroeger alleen aan de zee kust voorkwamen (Deens lepelblad, hertshoornweegbree). Een stenen brug over de Leij bracht de muurvaren in het gebied. Langs de Meierijbaan kun je wit vetkruid en duizendguldenkruid vinden, twee planten van droge, schrale grond die hier vroeger in het moeras geen schijn van kans hadden. Op een schraal dijkje van het oude waterzuiveringcomplex groeit zelfs het zeldzame en bedreigde Duits viltkruid. En wat hebben konijnen niet geprofitteerd van de zandophoging ten behoeve



Oude eikenwal tussen de sportvelden van Were Di en de Koebrugse weg. (Foto Henk Kuiper).

van die oude rijksweg naar Eindhoven! In de oorspronkelijke, aaneengesloten Leijmoerassen was nergens een droog plekje voor een konijnenhol te vinden. Ook een oude vuilstort vormt nu een konijnenbolwerk in voorheen voor konijnen onbegaanbaar moeras. Nog meer lijken bepaalde vogelsoorten te hebben geprofitteerd van de moderne ontwikkelingen. Op de gegraven plassen broeden tegenwoordig futen en kuifeenden en grote delen van het jaar zijn er aalscholvers te zien, mede dankzij binnengestroomde meststoffen en het uitzetten van grote hoeveelheden vis. Steeds vaker ook laten ijsvogels zich bewonderen. Dat is niet alleen het gevolg van zachte winters, maar ook van de toegenomen hoeveelheid geschikt viswater. En zag je in het verleden de buizerd alleen in de winter, er broeden nu jaarlijks meerdere paren. Is dat alleen te danken aan minder vervolging en minder zware gifstoffen in de landbouw? Waarschijnlijk is die bonte mix van allemaal verschillende landschapselementen ook wel buitengewoon aantrekkelijk voor de buizerd. Zo heeft hij alles bij de hand en misschien waardeert hij wel in het bijzonder de snelweg vanwege de aangereden dieren die hier ter consumptie worden aangeboden. Diverse vogelsoorten zijn ook duidelijk talrijker geworden door de veel zwaardere bemesting van het land.

Blik in het natte broekbos waar de Leij onder de A 58 doorgaat. Zo zagen delen van Moerenburg er waarschijnlijk al in de Middeleeuwen uit. (Foto Henk Kuiper).



Voor kieviten, kauwen, spreeuwen en houtduiven is er nu meer te halen. Ze slapen ook vaak in grote groepen in het gebied. Houtduiven prefereren daarbij een aangeplant sparrenbosje van een coniferenkweker. Ook groepen spreeuwen slapen daar soms. Zo dragen ook aangeplante sparren bij aan de totale natuurrijkdom in Moerenburg. De variatie in het gebied is extra bevorderd door de aanplant van vele inheemse en uitheemse bomen, struiken en kruiden.

Oude landschapsrelicten

Maar hoe bijzonder is nu zo'n modern landschap? Hebben we al niet veel te veel van dit landschap? Het bijzondere van Moerenburg is dat allerlei kleinere en grotere relicten nog altijd verraden hoe het vroeger was. Wie bij de Koebrugse brug aan de Leij staat, een oogje en een oortje dichtknijpt en wat fantasie toevoegt aan de zichtbare werkelijkheid, ziet daar nog een oud, oorspronkelijk beekdallandschap. Waar de Leij onder de snelweg doorgaat ben je zelfs met een paar stappen eeuwen terug in de tijd, in oud elzenbroekbos dat nauwelijks door mensen betreden is. Op gewone schoenen kom je er met droge voeten ook niet doorheen. Hier groeien nog de oude planten van het beekdalmoerasbos alsof er in de afgelopen eeuw niets veranderd is. Weelderig begroeide plekken met gele lis, moeraspinksterbloem, watermunt en diverse zeggensoorten suggereren begaanbare grond tussen elzenhakhoutstoven die soms al eeuwen oud zijn. Her en der ook slingeren zich hoplianen omhoog en groeien de karakteristieke struiken van dit natte moerasbos: zwarte bes en Gelderse roos. Twee nog duidelijk zichtbare, oude beekmeanders verraden nog de vrijheid die hier de beek ooit had. In het voorjaar bloeit hier wilde kers. Grote populieren maken er nog meer indruk. Het zijn naast prachtige 'natuurmonumenten' vooral ook indrukwekkende cultuurmonumenten, net als de oude elzenstoven. De populieren waren onderdeel van de oude klompen- en luciferindustrie, de nieuwe aangroei van de elzen werd telkens weer geoogst als onder meer brandhout en geriefhout in het boerenbedrijf. Het bijzondere van Moerenburg is dat oude en nieuwe landschapselementen hier zo kriskras door elkaar lopen, pal naast elkaar liggen. Je kunt je in het Moerenburgse landschap verwonderen over alle zaken uit de recente tijd, maar je kunt ook als een soort 'landschapsdetective' rondlopen en nog helemaal het landschap beleven van honderd jaar geleden. Knotwilgen, oude populieren, essen, elzen, schietwilgen en zachte berken verraden allemaal nog het oude beekdallandschap, net als een rietveldje, wilgenstruweel, diverse moerasbosrelicten, oude eikenwallen en een oude plas. Ze vormen allemaal nog sporen van het oude landschap met zijn beek, broekbossen en beemden. Verspreide, alleenstaande bomen memoreren nog de houtwallen die ooit de perceelsgrenzen vormden.

Langs de Oisterwijksebaan herinneren oude bolle akkers zelfs nog aan eeuwenlange bemesting en ophoging van de akkers met heideplaggen en potstalmest. Van die nog asfaltloze tijd getuigt ook de Oisterwijksebaan zelf in zijn hoedanigheid nog van



Pirouette van een van de voor Moerenburg zo karakteristieke knotwilgen (schietwilg). Maar op bomengebied heeft Moerenburg nog veel meer te bieden, zoals grote, niet geknotte schietwilgen, een kraakwilg en een oude treurwilg. Langs de Oisterwijkse baan staat een winterreik.

Vlak langs de snelweg steekt een ree de Oude Leij over. Andere zoogdieren in het gebied zijn onder andere vos, bunzing, hermelijn, haas, egel, rosse vleermuis en watervleermuis. (Foto's Henk Kuiper).

breed zandpad. Nattere weilanden, ratelpopulieren, wilgen en elzen markeren ook nog altijd het dalletje van de Zwartrijt, de oude grens tussen Tilburg en Enschtot. Een eikenbosje vormt er nog een levende herinnering aan de tijd dat eikentakken en eikenschors hier geogost werden om dienst te doen in bakkersovens en leerlooierijputten. Extra waardevol is het gebied daarnaast door de ligging vlak bij de stad. Veel Tilburgers hebben daardoor bijzondere natuur dicht bij huis. Samen met de kanaaltak naar de Piushaven verbindt Moerenburg in feite zelfs het centrum van de stad met de Oisterwijkse vennen, de Kampinasche heide en het Groene Woud.

De beek

En sinds mensenheugenis stroomt dwars door het landschap de beek. Van oudsher was hij de vormende en allesbepalende factor. De Leij heeft ooit het brede dal uitgesleten, zorgde voor de aanvoer van mineralen en voedingsstoffen, bepaalde dat hier in het verleden het karakteristieke beekdallandschap ontstond met

zijn broekbossen, rietvelden en natte hooilanden. Om het landschap meer naar eigen ideeën in te richten, begon de mens dan ook al snel aan de beek te 'sleutelen'. Daar lag de sleutel voor betere waterafvoer en drogere, beter te bewerken landbouwgrond. En daar ligt nu de sleutel voor het herstel van natuurwaarden die verloren zijn gegaan. De eerste stappen zijn al gezet. Het water van de voormalige 'Vuile Leij' is tegenwoordig juist opvallend helder en dat heeft duidelijke gevolgen en effecten. Waar de Leij onder de Kommerstraat doorgaat zie je tegenwoordig beekjuffers over de beek fladderen. De aanwezigheid van deze tere schoonheid geeft aan dat de beek ook weer veel aantrekkelijker is voor allerlei andere waterdieren, waaronder vissen als beekgrondel en bermpje. Vermoedelijk zien we nog veel meer beekfauna opleven nu ook het rioolwater van Tilburg-Oost naar de waterzuivering in Tilburg-Noord gaat. In de nabije toekomst wordt bovendien een zogeheten helofytenfilter aangelegd waarin verdere waterzuivering wordt toevertrouwd aan riet, lisdodde, mattenbies, gele plomp en smalbladige waterpest.

En hoe ziet de toekomst er uit voor al die specifieke diertjes die aangewezen zijn op een bepaalde stroomsnelheid en dus afhankelijk van een meanderende, door het landschap slingerende beek? In de bochten van zo'n beek kunnen ze steeds precies de voor hen geschikte binnen- of buitenbocht kiezen met de precies voor hen geschikte stroomsnelheid. In 1961 nog werd de Leij zo rigoureus uitgediept en vergraven dat onder andere de zeldzame beekprik hier niet meer tot de vangst behoorde van kinderen en onderzoekende pioniers op het gebied van biologische beoordeling van de waterkwaliteit. Door de steile oevers werd bovendien scheppen in de Leij voor kinderen vrijwel onmogelijk gemaakt. In de visie echter van het Waterschap De Dommel is de Voorste Stroom viswater en ecologische verbingszone. Dus wordt straks de beek een natuurlint met een oeverstrook van poelen en bloemrijk grasland over een gemiddelde breedte van 25 meter. Binnen die strook mag de beek ook weer meer haar eigen bedding kiezen en natuurlijke oevers vormen. Wie weet keert ooit de beekprik nog eens terug? Het is de bedoeling om ook de Korvelse Waterloop – de tussen ijzeren damwanden geperste waterafvoer van de oude waterzuivering naar de Voorste Stroom – een veel natuurlijker aanzien te geven.

Uitdagingen voor de toekomst

Moerenburg is een buitengewoon leerzaam gebied met een grote educatieve waarde. Het biedt in feite een staalkaart van alle menselijke invloeden en ingrepen in het landschap uit het recente en verre verleden. En nog weer geheel nieuwe zaken worden daar nu aan toegevoegd. Zo zijn tussen de Nieuwe Leij en de Meierijbaan nieuwe sloten gegraven in het kader van natuurcompensatie vanwege de Noordoosttangent. Die nieuwe sloten hebben geen steile kanten, maar deels zelfs heel brede oevers die heel geleidelijk en over een breed traject vanuit het water omhoog gaan. Dat is bewust gedaan om in die ruime oeverzone mogelijkheden te creëren voor allerlei 'kieskeurige'





planten en dieren. In die brede overgangszone kunnen ze nu makkelijker het net voor hén geschiktste plekje vinden met de juiste vochtigheid. Doordat daar bewust ook de bemeste grond is afgevoerd en geen nieuwe mest toegevoegd, zullen daar ook minder snel een paar harde groeiers alle andere planten overwoekeren en wegconcurreren. Er ontstaan levenskansen voor veel meer plantensoorten, waaronder soorten die bijna of totaal verdwenen waren uit Moerenburg. Werd bij ingrepen in het verleden zelden nagedacht over de natuurgevolgen, de komende jaren zullen we in Moerenburg getuige kunnen zijn van activiteiten met als primair doel het creëren van kansen voor de natuur. Er liggen wat dat betreft prachtige uitdagingen. Hoe kan het kostbare water langer in het gebied worden vastgehouden? Hoe kan met name het kwelwater minder snel worden afgevoerd en over veel grotere oppervlaktes weer de flora en fauna bepalen? Kunnen sommige opgehoogde plekken weer worden teruggebracht tot het oorspronkelijke niveau van rietland en drassig hooiland? In hoeverre slagen we erin om plekken te herstellen in de vroegere voedselarme staat met van daaruit geleidelijke overgangen van voedselarm naar voedselrijk en van droog naar nat? Daar zouden dan weer kansen ontstaan voor alle planten en dieren die zijn aangewezen op een plekje net ergens in die overgangszones. In elk geval spreekt het vanzelf dat we in Moerenburg onze kapneigingen zullen bedwingen en dat we de dikke bomen de kans zullen geven om uit te groeien tot 'de dikste boom van Tilburg'.

Noten

- 1 Brabants Dagblad, 2 december 2005.
- 2 Kuiper, Henk, Tilburg vijf eeuwen rond een heilige linde (Zaltbommel 2000).
- 3 Brabants Dagblad, 21 april 2000.
- 4 Loon, A.J.A. van, 'De huizinge Moerenburg en haar bewoners I (1358-1648)'. In: De Lindeboom, II (Tilburg 1978), p. 104.
- 5 Nieuwe Tilburgsche Courant, 30 juni 1934.
- 6 Beek, Pierre van, 'Van de Buunder en Baksvan tot Galgeven'. In: Het Nieuwsblad van het Zuiden, 25 juli 1970.
- 7 Nieuwe Tilburgsche Courant 30 juni 1934.
- 8 Beek, Pierre van, op. cit.
- 9 Kuiper, Henk, Huttonia (Haarlem 1984), pp. 13-14.
- 10 Oud-Administratief Archief Tilburg, R 367: 215r-216v (1662).
- 11 Kuiper, Henk, Tilburg daar leeft meer dan je denkt (Tilburg 2005), Stichting Thuishaven, Plushaven levende have, stadsnatuur onder de loep (Tilburg 2004).
- 12 Ecologisch Adviesbureau Cools, Onderzoek naar planten- en diersoorten in Moerenburg te Tilburg (Tilburg 2005).

Boven: Het vroeger hier zo veel gevangen sijsje bezoekt nog altijd de elzen in Moerenburg. Midden: De afgesloten plas langs de A58 is een oase van rust mede dankzij de geïsoleerde ligging tussen de Oude Leij en de Nieuwe Leij. Onder: Nieuwe kansen voor de natuur tussen de Nieuwe Leij en de Meijerijbaan. De zwaar bemeste bovenlaag is afgegraven en een zeer geleidelijk verlopend sloottalud biedt aan veel plantensoorten hun specifieke plek tussen droog en nat. De donkere plek rechts op de voorgrond is uittreidend kwelwater. (Foto's Henk Kuiper).

Historische ontwikkeling van de afvalwaterzuivering in Moerenburg

Henk van Doremalen *

** Drs. Henk van Doremalen (1952) is onder meer freelance historicus en publicist en heeft tientallen boeken en artikelen over Tilburg op zijn naam staan. Hij is redacteur van dit tijdschrift en van de Tilburgse Historische Reeks.*

Op de kop van het zijkanaal naar de Piushaven, bij wat in de volksmond de zwaai kom of 'bij Kees Kies' heet, heeft aan de Hoevensekanaaldijk decennialang een afvalwaterzuiveringsinstallatie gelegen, later aangeduid als AWRI-Oost. Pas recentelijk is ze gesloten en omgebouwd tot een pompstation dat het rioolwater naar de AWRI-Noord pompt.

Nog steeds zichtbaar zijn tal van voorzieningen die deel uitgemaakt hebben van deze waterzuivering, die tot de oudste in Nederland mag worden gerekend. Het afvalwater uit een groot deel van de stad onderging hier aan de Hoevensekanaaldijk diverse bewerkingen, waarna het gezuiverde water via een met damwanden verstevigde bestaande waterloop naar de Koebrugseweg liep waar het zo'n 100 meter ten noorden van het Grollegat of d'n Buunder in de Leij of Voorste Stroom uitkwam en richting Oisterwijk kon stromen. Deze waterzuivering aan de oostelijke kant van de stad was het resultaat van een langdurige

strijd. Waarom was ze nodig, wat was er zo specifiek aan Tilburg, waarom is de waterzuivering juist hier aangelegd, hoe ontwikkelden de zuiveringsmethodes zich, wanneer zijn de oplossingen tot stand gekomen, waarom is de installatie uiteindelijk opgeheven. Op deze vragen zal ik in onderstaand artikel een antwoord trachten te geven.

Het Tilburgse stroomgebied

Allereerst is het van belang om te kijken naar de opmerkelijke hoogteverschillen die in Tilburg eeuwenlang een rol hebben gespeeld bij de loop van regen- en afvalwater.

Water stroomt altijd van hoog naar laag. Dat lijkt een open deur, maar het is een redenering die de Tilburgse (maar ook de Goirlese) bestuurders in de 19e en ook in de 20e eeuw gebruikten om aan te geven dat ze er weinig aan konden doen dat het vervuilde water van de vele waterlopen in de stad, de zogeheten 'blauwsloten', terechtkwam in de wat grotere stromen die we kennen als de Leij, de Zandleij en de Donge. Wie een negentiende-eeuwse kaart van Tilburg en omgeving bekijkt, ziet de 'riviertjes' de Leij en de Donge vanuit het zuiden in noordwestelijke (De Donge) of zuidoostelijke richting (de Leij) langs de stad stromen. In het noorden liep in noordoostelijke richting nog een stroompje, dat heel wat minder water bevatte dan de in België ontspringende Donge en de Leij, de zogeheten Zandleij. De hoogteverschillen waren soms minimaal, maar voldoende om de riviertjes te laten stromen zoals ze liepen. Alle riviertjes kwamen vroeg of laat in de Maas terecht, maar voor Tilburg bracht het de unieke situatie met zich mee dat de stad afwaterde op drie verschillende stroomgebieden. Dat was tamelijk uniek voor een stad waar geen 'echte' rivier doorheenliep.

De fecaliën stroomden nergens heen, want die waren te hard nodig om het eigen moestuintje mee te bemesten of te leveren aan de boeren die ze op hun land konden gebruiken. Zolang er geen waterclosets waren, konden ze ook niet naar het riool stromen. Huishoudelijk afvalwater liep gewoon over het erf en verdween al dan niet direct in de grond.

Eeuwenlang is dat allemaal weinig problematisch geweest in de ruim gebouwde stad. Dat veranderde

De zuiveringsinstallatie aan de Hoevensekanaaldijk in 1938. (Coll. RAT).





De bouw van de zuiveringsinstallatie in 1936. (Coll. Waterschap De Dommel).

Al in 1904 nam Tilburg een proef met een zogeheten septictankinstallatie. Tot 1912 heeft deze installatie aan de Hoevensekanaaldijk gewerkt. Het was een vorm van biologische reiniging. Het rioolwater kwam in een groot bezinkbassin. (Coll. RAT, foto Jan Stads).

toen in de loop van de negentiende eeuw de stad begon te groeien en vooral toen de industrie zich begon te ontwikkelen. Niet alleen in Tilburg, maar ook in het stroomopwaarts gelegen Goirle. Daarmee begint het probleem van het Tilburgse afvalwater. Wie er het meeste last van had, was het lagergelegen Oisterwijk, want een groot deel van het afvalwater dat Tilburg en Goirle produceerden stroomde daarlangs.

Het laatste gebied voor de Leij Tilburg verliet was Moerenburg. Daar kwam de Korvelse Waterloop in de Leij uit. Wat verderop gebeurde dat ook met de Zwartreit. Aan die kant was Tilburg om het zo te zeggen laag (helemaal aan de westkant bij de Donge is het beduidend lager, maar het water stroomt nu eenmaal niet over een bult heen!).

De blauwsloten

Tilburg begon vanaf 1870 met het aanleggen van riole-ring om het afvalwater af te voeren. Al eerder hadden particulier maatregelen genomen om hun afvalwa-

ter af te voeren naar een van de waterlopen en de Leij. En hoe meer de industrie groeide, hoe meer water er moest worden afgevoerd. Uit deze tijd, de laatste decennia van de 19e eeuw, stamt de benaming *blauwsloten*. 'In het algemeen bevatten deze waterlopen een slijmachtige, zwarte vloeistof, die soms zelfs zoo verdikt is, dat een daarop geworpen steen slechts zeer langzaam zinkt en die vooral in de zomer een ondragelijken stank verspreidt', zo noteerde ingenieur J. Havelaar in zijn rapportage aan het gemeentebestuur. Op de plek waar thans het Interpolisgebouw staat, liep een waterloop waar men volgens het Weekblad van Tilburg in 1868 beter niet in de buurt kon komen. 'De walgende reuk van het overvloedig vuil water was ondragelijk.' Verschillende van die waterlopen mondden uit in de Leij.

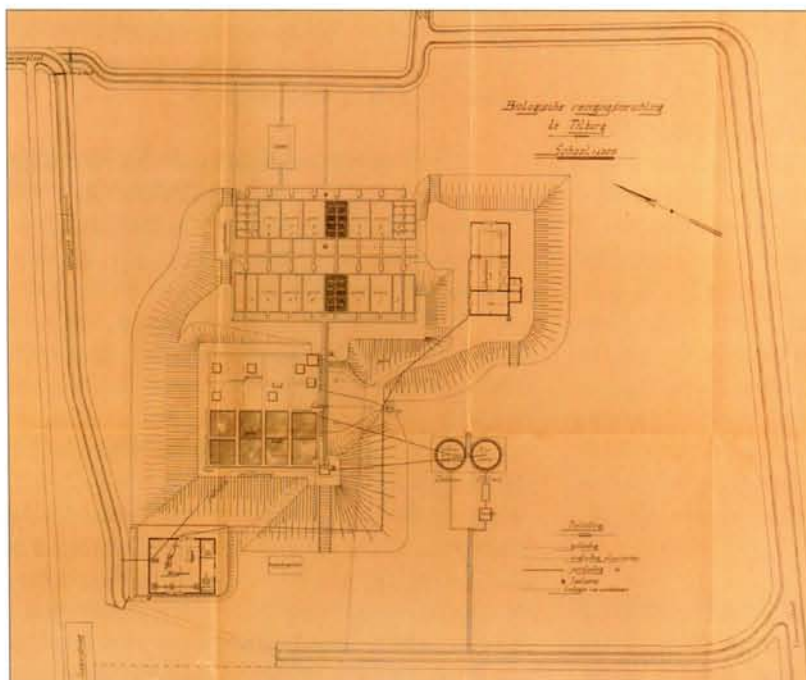
Tot ver in de 20e eeuw hebben ze nog bestaan, met name aan de rand van de stad (bijvoorbeeld de zogeheten 'Vuile Leij'). Met zelfspot zongen de Tilburgers nog in de jaren veertig van de 20e eeuw: 'We hebben ok enen blauwe slôot, èn as ge em ruukt dan valde dôod'. Op allerlei manieren is gezocht naar oplossingen van het afvalwaterprobleem, niet in het minst omdat Tilburg er zelf last van had. Van de verontreiniging, maar vooral van de pijn die het in de portemonnee veroorzaakte.

Het water zuiveren

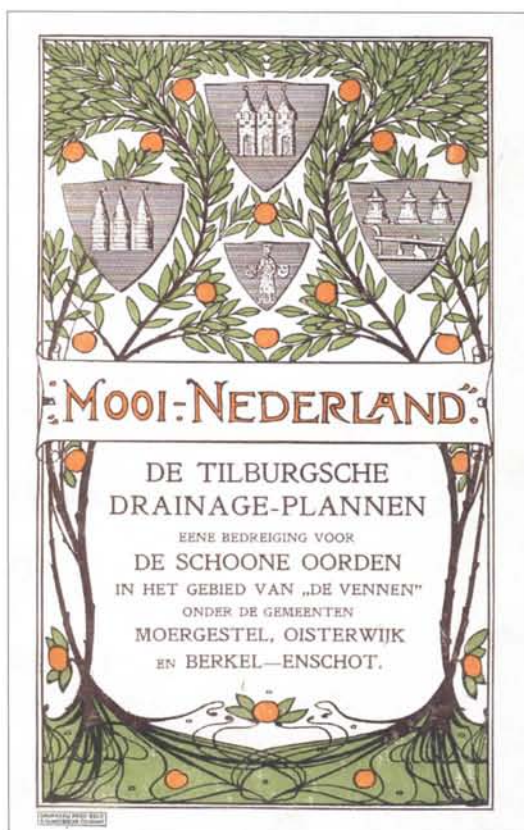
In 1874 meldde een rapport van Provinciale Waterstaat dat Tilburgse fabrikanten misbruik maakten van het riviertje De Leij door het zodanig te verontreinigen dat het in de beneden liggende gemeenten (lees Berkel-Enschot en Oisterwijk) 'voor mensch en vee onbruikbaar en voor fabrieksgebruik ongeschikt is'. Tilburg bagatelliseerde deze rapportage en wees erop dat men het riviertje gewoon beter moest uitbaggeren en schoonhouden, dan zou de doorstroming beter zijn en zouden er geen overstromingen plaatsvinden. En natuurlijk was er het grote belang van de (textiel)industrie. Feitelijk gaat deze discussie decennialang door. Natuurlijk worden er wel maatregelen genomen, zoals de aanleg van roosters en zinkputten. Bovendien hadden enkele fabrieken bezinkbassins, maar van een echte zuivering van het afvalwater was geen sprake. De meeste plannen met betrekking tot de Leij bestonden er in de 19e eeuw uit om belemmeringen weg te nemen, zodat het water vlotter kon doorstromen en dus het afvalwater ook sneller 'doorliep'.

In 1915 wapperden volgens de Tilburgsche Courant van 21 maart van vele huizen in Oisterwijk de vlaggen. De Hoge Raad had toen uitspraak gedaan in een zaak die bekend is komen staan onder de naam het Voorste Stroom arrest. In 1874 had Tilburg voor het eerst verzoeken gekregen om schadeloosstellingen als gevolg van de vervuiling door de Tilburgse industrie van de Leij. Op 19 maart 1915 werd Tilburg definitief gedwongen tot het doen van betalingen.

Het bracht meer beweging in de zoektocht naar een oplossing voor de vuilwaterkwesitie. Moerenburg speelde daarin – naar we verderop zullen zien – een centrale rol.



Een van de talloze plannen om het rioolwater te zuiveren, stond gepland in het bos- en vennengebied waar nu het Baksvan en het Galgeven liggen. Men wilde daar zogeheten vloeivelden aanleggen. Het afvalwater kon daar bezinken. Door toedoen van de familie Van den Bergh, de eigenaars van het gebied, de abt van het nabijgelegen Trappistenklooster en de vereniging 'Mooi-Nederland' kon dit – achteraf gelukkig – worden voorkomen. In een fraaie brochure uit 1919 staan de bezwaren opgesomd. (Part. coll., foto Jan Stads).



Rijksproefinstallatie 1904-1912

Het was nog in de 19e eeuw toen een commissie van het Rijk ernstige gevallen van waterverontreiniging ging onderzoeken en daarbij stuitte op Tilburg en de Leij. Het Rijk besloot een proefinstallatie voor biologische zuivering op te richten. Deze kwam in 1904 in het gebied Moerenburg waar de waterlopen 12 uit Korvel en 16 van de Spoorlaan en de Heuvel samenkamen. Het ging om een zogeheten septictankinstallatie. Hoewel deze installatie bevredigend werkte, werd de proef na 1912 niet voortgezet. De gemeente Tilburg kreeg de installatie aangeboden maar wilde ze niet overnemen, omdat men er geen grootschalige exploitatiemogelijkheden voor zag. Al het afvalwater op deze wijze zuiveren zou niet haalbaar zijn. Bovendien was het gemeentebestuur van mening dat het idee dat aan de andere kant van de stad beproefd was, de zogeheten 'vloeivelden' aan de Hoge Witsie, goedkoper was en meer resultaten zou opleveren. De installatie in Moerenburg komt tot verval. Enkele jaren later al komen er plannen om even voorbij Moerenburg bij het Bakse Ven en het Galgeven vloeivelden aan te gaan leggen. Milieuactivisten 'avant la lettre' kwamen er, gesteund door de abt van het trappistenklooster en de invloedrijke textielfamilie Van den Bergh, tegen in het geweer. 'Snode plannen was nog de beleefde afwijzing, plannen die ronduit 'misdadig' waren en een regelrechte bedreiging vormden voor 'de schoone oorden in het gebied van de venen', liet aan duidelijkheid niets te wensen over.

De methode Penschuck

Aan de westkant van de stad (Hoge Witsie) en de noordkant (Loonse Heide) kwamen, mede in het ka-

der van werkverschaffingsprojecten, drainagevelden tot stand. Aan de oostkant bleef men twee uitwegen voor de nog steeds voortdurende watervervuiling zoeken. De ene was de methode van drainage, waarvoor men gronden kocht onder Hilvarenbeek, die later ook deels gebruikt zijn. Van grotere betekenis was echter de praktische toepassing van de zogeheten methode Penschuck-Schilling genoemd naar Duitse chemici. Het was een zogenoemde ontvettingsmethode. Juist vet (smoutolie, afkomstig van de textielindustrie) kwam veel in het afvalwater voor.

Op 29 september 1925 besluit de gemeenteraad tot de bouw van een bezinkinstallatie, een pompinstallatie, de nodige gebouwen en leidingen om te komen tot een proef voor ontvetting van afvalwaterslib. Dit alles vond plaats in het gebied tussen de Oisterwijksebaan, de oostelijke kanaaldijk en de Kommerstraat. Het ging nog steeds om een proefinstallatie. Definitief was deze oplossing zeker niet, vooral omdat nog het idee heerste dat de terugwinning van vetten rendabel te maken was.

In de zomer van 1929 wordt de proef stopgezet, waarna Dr. Penschuck ze op eigen kosten voortzet. Weer enkele jaren later krijgt de gemeente weer vertrouwen in de zaak en neemt ze de installatie van Penschuck over met het idee om zijn methode nu grootschalig te gaan toepassen als 'definitieve' oplossing voor de vervuiling van het afvalwater. Op de achtergrond blijft hier spelen dat de gemeente wel moest, vanwege de schadevergoedingen die geëist werden door bewoners en gemeenten lager in het stroomgebied van de Leij. Er is hier geen sprake van een milieubewuste keuze, maar van een financiële noodzaak. De crisis belet echter het doorzetten van de plannen. Pas in 1934 komen weer middelen beschikbaar, zodat in 1937 eindelijk een installatie in werking kon worden gesteld die het grootste deel van het afvalwater kon zuiveren.

Tilburg was hier buitengewoon trots op. Ir. De Jong, de geestelijke vader van het Tilburgse rioolstelsel, krijgt in 1938 in het toonaangevende blad 'De Ingenieur' gelegenheid om de werking van deze zuiveringsinstallatie uit te leggen. Talloos zijn de excursies voor bezoekers uit alle landen van Europa naar de Tilburgse zuiveringsinstallatie in Moerenburg.

Een grote mechanisch-biologische installatie in 1954

Twee problemen bleven bestaan. Het met zwavelzuur vermengde slibresidu moest ergens heen. Dagelijks werd dat afgevoerd naar de Beekse Heide. Daarnaast was het nodig om het afvalwater verder biologisch te reinigen. In 1938 begint dat als proef, en het jaar daarop doet het Rijksinstituut voor de Zuivering van Afvalwater (RIZA) een voorstel om een nareinigingsinstallatie te bouwen. De volledige inwerkingstelling komt echter voorlopig niet van de grond. Door de oorlogsomstandigheden zijn de benodigde materialen die grotendeels uit Duitsland moeten komen niet beschikbaar. Pas in 1947 kan men de draad weer oppakken. Het project dat langs allerlei fasen van proefinstallaties was gegaan, is toen volledig en op grote schaal in uitvoering genomen. Het was 1 november 1954 toen



De afvalwaterzuivering aan de Hoevensekanaaldijk in volle werking op een foto uit 1971. Wat later de Awri-Oost is gaan heten, zorgde omstreeks 1970 voor de afvoer van circa 10 miljoen m³ afvalwater in het stroomgebied van de Leij (het centrum en het zuidoostelijk stadsdeel). (Coll. RAT).

een mechanisch-biologische installatie definitief in werking trad. Vanuit de stad kwam het water via grote riolen onder het kanaal bij de afvalwaterzuiveringsinstallatie aan. Er werd gewerkt met grofvuilroosters, bezinking en beluchting. Daarna volgde een bewerking van het water met bacteriën in biologische tanks. In 1955 werkte de installatie aan de Hoevensekanaaldijk dusdanig dat Tilburg ontheven kon worden van het betalen van schadevergoedingen die de stad tot 1953 al ruim 1,2 miljoen gulden hadden gekost. De Voorste-Stroomkwesitie of de Tilburgse vuilwaterkwesitie kwam daarmee tot een einde.

Van 8 miljoen kubieke meter water in de jaren vijftig steeg de capaciteit van de installatie tot ruim 10 miljoen in de jaren zestig. Niet alles werd altijd volledig gezuiverd. Vooral na forse regenbuien kon het afvalwater dusdanig worden verdund dat het vrijwel ongezuiverd de Leij in stroomde.

Waterschap De Dommel neemt het over

Tilburg was een van de weinige gemeenten in Nederland die over een eigen waterzuiveringsinstallatie beschikten. Op een bepaald moment zelfs twee, want in 1972 kwam ook in Tilburg-Noord voor het westelijke en noordelijke stadsdeel een installatie tot stand. In 1970 was de Wet Verontreiniging

Oppervlaktewater van kracht geworden, en vanaf dat moment ging het waterschap zich met de zuivering bezighouden. De overdracht van de Tilburgse installaties aan het waterschap leek toen een kwestie van tijd. Dat zou nog een hele tijd worden, want het duurde tot 1995 eer Tilburg zijn rioolzuivering overdroeg aan het waterschap De Dommel.

Het waterschap beheerde vanaf dat moment de installaties aan de Hoevensekanaaldijk. Aanvankelijk is nog gedacht aan een modernisering van de AWRI-Oost, maar al spoedig kwam het inzicht dat er efficiëntere methodes waren. Tilburg zou met één moderne installatie kunnen volstaan. De toevoer naar de Hoevensekanaaldijk moest wel worden 'doorgesluist' naar de installatie in Noord.

Laatste ontwikkelingen

Begin 2005 kwam er met een simpele druk op een knop een feitelijk einde aan het bestaan van de Rioolzuivering Tilburg-Oost. Toen, op 16 februari 2005, zette P. Glas, watergraaf van De Dommel samen met de Tilburgse milieuwethouder L. Visschers de pompinstallatie aan die het water van 'Oost' voortaan naar 'Noord' pompt. De nieuwe benaming is Rioolgemaal Moerenburg. De oude AWRI-Oost krijgt nog wel een bestemming als overslagriool. Overtollig afvalwater dat het gemaal niet direct verwerkt, komt daar terecht. Op Moerenburg komt verder een rietzuiveringssysteem (helofytenfilter). Het is een natuurlijke manier om het water te zuiveren. Is dat onvoldoende, dan wordt het alsnog naar 'Noord' gepompt.

De plaats waar vele jaren is geëxperimenteerd met zuiveringsmethodes en waar Nederlands oudste installaties hebben gewerkt, blijft zo in een bij Moerenburg passend groen decor toch behouden.

Literatuur

- Nieuwe Tilburgsche Courant, Het Nieuwsblad van het Zuiden, Brabants Dagblad.
- Gemeenteverslagen Tilburg 1880-1955.
- Doremalen, Henk van, Blauwsloten en riolen. Een milieu-historische studie over Tilburg en zijn rioolstelsel (Tilburg 1993).
- Gorisse, Cock e.a. (red.), Tilburg. Stad met een levend verleden. De geschiedenis van de stad van de steentijd tot en met de twintigste eeuw (Tilburg 2001).

Deze uitgave kwam tot stand dankzij de financiële bijdragen van:



**Stadsmuseum
Tilburg**

**Waterschap
De Dommel**



Begunstigers:

CATALONIË **GLAS** VERPAKKINGEN BV
REEDS MEER DAN 100 JAAR


Gianotten
boekhandel

 **Panhuijsen**
voorRAAD in verpakkingen®

www.panhuijsen.nl

 **VAN RAAK**
STAAL B.V.


Rabobank

 JVH gaming

 **VOLLENHOVEN**
Olie Technologie

 **Bressers** Metaal B.V. - Tilburg

 **VITRON**
SERVICE GROEP

AANNEMINGSBEDRIJF
C.J.M. VAN GAAL B.V.
TILBURG

Melis Gieterijen b.v.
Tilburg

 **DESTIL**®
Groothandel voor Bouw en Industrie

 Stichting
Jacques de Leeuw

 **GIANOTTEN**
drukkerijgianotten.nl

Hoefnagels  Groep
Hand- en Bedrijfsbouw
Aluminium Gevels

 **VAN SON**
ASSURANTIE BV

 **ERNST & YOUNG**
Quality In Everything We Do

F. van Lanschot  Bankiers

M&S
MAKELAARDIJ O.G.

 **LAUREIJSSSEN
BROCKEN
VAN DEN BERG**
MAKELAARS

 **Ghering**
SCHILDERSBEDRIJF